

TANULMÁNYOK

NAGY LÁSZLÓ

BETHLEN GÁBOR, A HADVEZÉR

A kortársak és az utókor ítélete

Bethlen Gábor saját korában „gyűlölet és bálványozás keresztüzében állott”, írta Makkai László az „Erdély öröksége” IV. kötetének Bevezetésében, így folytatva szavait: „De sem barátai, sem ellenségei nem értették meg. Sok tekintetben ma is rejtély, történészek szenvedélyes vitáinak kiapadhatatlan forrása.”¹ Ezek az immáron lassan négy évtizede leírt sorok ma sem veszítették el aktualitásukat. Legfeljebb annyival egészíthetnénk ki azokat, hogy Bethlen életében többen voltak azok, akik nem szerették, vagy egyenesen gyűlölték őt. Éppen ezért joggal elmondható, nem egyéni véleményt fejezett ki Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi polgár kortársi értéktétele: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor fejedelem, melyben mind a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot, melyben Erdélynek szinte úgy lett haszna a miben lett; de a miben kára lett, ugyan örökké való kára lészen.”² Bethlen Gábor magyar történelmi pozitívumait tehát nemcsak a Habsburg-párti magyarok kérdőjelezték meg, ám katonai eredményességét még legádázabb ellenfelei is elismerték. Kevés magyarországi kortársa gyűlölte őt annyira mint Eszterházy Miklós, de még tőle is lehet olyan véleményeket idézni, amelyek joggal Bethlen e téren kifejtett tevékenységének az elismeréseként foghatók fel.³ Hasonlóan vélekedett erről Bethlen másik nagy ellenfele, Pázmány Péter is.⁴ Az általános nézetet, amely Bethlenről, a katonáról a kortársi köztudatban élt, talán az a nem sokkal a fejedelem halála után írt költemény fejezi ki legszemléletesebben, amely a hálás utód, I. Rákóczi György kívánságára készült. Ebben a szerző — Bethlen szájába adván mondandóját — így jellemzi a nagy fejedelmet:

„Régi magyaroknak, / Jeles királyoknak / Én is nyomdokit nyomom, / Hunyadi Jánosnak, / Amaz nagy hadnagynak / Bátorságát én birom, / És az Attilának / Kétélű pallosát / oldalamon hordozom.”

A szerző Bethlen félelmetes hírnevét emeli ki, amikor így beszélgeti hősét:

„Egész napkeletnek, / Napnyugoti résznek / Félelmire én vagyok; / Az föld is megrendül, / Sok fül hírrel csendül, / Ha trombitát fújtatok, / Sok diadalmak-

1 Cs. Szabó L.—Makkai L. (szerk.): Erdély öröksége (a továbbiakban — EÖ) IV. k. A fejedelem (1613—1629) Előszó. V. o.

2 Mikó I.: (szerk.): Erdélyi történelmi adatok (a továbbiakban — ETA). Kolozsvár, 1855. I. k. 141. o. Erdélyi kortársak hasonló véleményeit l. Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969. 88., 331. o.

3 Galántai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora (a továbbiakban — Eszterházy M. . .) Pest, 1863. I. k. 94. o.; II. k. 428—437. o., vagy l. Eszterházy Miklós 1619. október 14-i levelét Batthyány Ferenchez: Országos Levéltár (a továbbiakban — OL) Batthyány cs. lt. Miss.

4 L. Fraknoi (Frankl) V.: Pázmány Péter és kora. Pest, 1869. II. k. 195. o.

kal / Szerencsés csatákkal, / Kit megbizonyíthatok.” „Az Hunyadi Mátyást / Amaz magyar királyt / Az németek mind félték, / Az bécsi asszonyok / Síró gyermekjeket / Mátyással ijesztgették, / Engem sem kívánnak, / Valakik karomnak, / Erejét megismerték.”

Habsburg-ellenes hadakozásának célját és eredményét így foglalja össze: „Ferdinánd császárnak, / Sok számú hadának / Sokszor gátat csináltam, / Tompérnak [ti. Dampierre-nek] Bucconak [ti. Buquoinak] / Sok német uraknak / Holtokig hadakoztam, / Kiknek halálával / Az nagy iga alól / Nemzetemet föloldtam.”⁵

Zrínyi Miklós — akinek édesapja Bethlen Gábor csapatai ellen, maga pedig I. Rákóczi György katonái ellen küzdött — hasonló szellemben szólt Bethlen hadvezéri erényeiről. A „Vitéz hadnagy”-ban, amikor a magyar katonák fegyelmezetlenségéről beszél, ő is együtt említi Hunyadi Mátyást és Bethlen Gábort: „Látom, hogy egy Mátyás király azt cselekszi az magyarral, akit akar, és egy Bethlen Gábor megállíttatja rendét mindenféle vitézítő renddel. De hun vannak ezek a kapitányok”? — sóhajt fel keserűen, s hozzáteszi — „oda vannak, csak a jó hírek nevek maradt meg.” Más helyen „Az török Áfium ellen való orvosság”-ban a képzett tiszték hiányáról szólva a Báthoryakkal együtt említi Bethlent a jó példák között: Báthory István Magyarországról „szerzette a jó tisztviselőket. Báthori Zsigmond idején is nem volt szűki a jó magyar tisztviselőkből... csak Bethlen Gábor idején és ezután nem volt fogyatkozásunk ezekből.”⁶

Rendkívül elgondolkoztató, hogy az elődöt magasztaló verset írató I. Rákóczi György és a „másik oldalon” álló Zrínyi Miklós milyen hasonlóan ítélte meg Bethlen Gábor hadvezéri kvalitásait, összekapcsolva azokat a Hunyadi Mátyáséival! Am ugyanez a kép tűnik elő abból a műből is, amelyet mintegy negyedszázaddal a fejedelem halála után írt egykori udvari apródja, a tatár fogságban „sugorgó” Kemény János. Jóllehet ebben az önéletírásban sok a Bethlen idealizálására irányuló „manipulatív” elem is — hiszen Kemény a főmagasztalt Bethlen politikai örököséként akart a Rákócziak helyére kerülni —, ám a fejedelem hadvezéri ábrázolása több más kortárs véleményével egyezik.⁷ Leírásából egy már-már passzionátus katona képe tűnik elénk: „Ez nagyemlékeztű Bethlen Gábor igen martialis ember vala, kitől hallottam mondatni: hogy csak volna más, ki procurálná az hadak fizetését, s derék hadaknak egyben-szerzését s újítását, profontolását, egyébiránt az hadviselést abban való minden molestiákkal örömet felvinné, és soha honnyában is lakni békességben nem kívánna, hanem hadakozásban töltené egész életét.” Visszaemlékezése szerint Bethlennek fölöttébb nagy öröme telt „hadainak mustrálásiban, rendelésiben, az jó vitézítő emberekben.” Megtudhatjuk róla azt is, hogy sok szép „lövészszámokat [ti. ágyúkat] öntetett, erősségeket építtetett.” Máshol is vissza tér arra, hogy Bethlen „katonaszámokban gyönyörködő embere vala”, aki hadakozásaival „mindkét hatalmas császárokat is in aequilibrio tartja vala magához és hazájához, egyebek rettegik vala; az magyar nemzetet elhíresítette vala.”⁸

Ahogy múltak az évek, és ahogyan zsugorodott Erdély tekintélye és hatalma, úgy látták egyre többen Kemény Jánoshoz hasonlóan Bethlen Gábor magyar történelmi szerepét. A XVII. század utolsó harmadában egy névtelenség-

5 L. erről *Tarnóc M.*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest, 1978. 177. o., továbbá *Esze T.—Kiss J.—Klaniczay T.* (szerk.): Magyar költészet Boeckytől Rákócziig. Budapest, 1953. 106—107. o.

6 Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1976. 228., 336. o.

7 L. pl. *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei. Pest, 1853. 61—62. o.

8 *Kemény J.*: Önéletírása és válogatott levelei. Budapest, 1959. 150—151. o.

be burkolózó szerző — valószínűleg Rozsnyai Dávid, az utolsó erdélyi török „deák” — így sóhajtotta vissza a kortársai közül kevesek által szeretett és méltányolt fejedelmet: „Magyar nemzet vala veled bátor tábor!” S hozzátette szomorúan: „Már nem vagyunk bátor, mert te se vagy Gábor.”⁹ Érdekes módon Bethlen Miklós önéletírása meg sem említi a nagy fejedelem nevét,¹⁰ ám a hetvenes évek elején keletkezett, „Magyarországgrul” című vers ismeretlen szerzője Hunyadi Mátyásig visszanyúlva emlékezik rá: „Hol vagy, Mátyás király, magyari erőddel, / És Bocskay István emlékezetteddel, / Hol vagy Bethlen Gábor, vitézi híreddel, / Kik ily ígért mezőt festettetek vérrrel?”¹¹ Az 1681-es kuruc haditanácskozáson Keczer Menyhért „voxa” a három nagy erdélyi fejedelem bosszúállására hivatkozva idézte Bethlen Gábor alakját: „Erdély inségének ha van rajtunk mása, / Bosszúállásban is legyünk néki társa! / Fönn van német előtt Bethlen járása, / Bocskai, Rákóczi morvai rablása.”¹² II. Rákóczi Ferenc a magyarországi háborúról írt emlékirataiban csupán röviden emlékezett meg Bethlen Gáborról, elmondva róla, hogy Bocskai utódként „vállalta a szabadság ügyét.”¹³ Jóval hosszabban szólt róla a labanc Cserei Mihály, aki történelmi viszszatekintésében elmondta: „Iktári Bethlen Gábor vala akkor erdélyi fejedelem, ki megértvén a magyarok oppressioját, jó alkalmatosság is lévén a kezében, mert Csehország épen azon hajóban evezvén mint a magyarok, az austriai háztól elszakadtanak vala . . . Bethlen Gábor azért feles hadakkal két ízben is kimentvén Magyarországra gyűlést hirdete, ahol akarata ellenére királyságra választaték.” Cserei dicséri Bethlent, amiért jól fölmérve az erőviszonyokat, lemondott a koronáról, de ennek fejében „a magyar státus szabadságát penig ismét helybe állítá.” Még egyszer visszatérve a dologra keserűen így sóhajtott föl: „hiában álmodozunk János király, Bocskai István, Bethlen Gábor, Első Rákóczi [ti. György] fejedelem triumphusival nem fogjuk utólélni az akkori dolgokat . . .”¹⁴

A XVIII. századi, alapvetően katolikus szemléletű magyar történetírásban természetesen nem kapott sok elismerést a protestáns Bethlen Gábor személye, ám katonai sikereit ezek a munkák sem vonták kétségbe. Életművének első átfogó értékelésére a Szalay László, Horváth Mihály és Kővári László tolla alól kikerülő nagyobb szintézisekben került sor, amelyekben főként Kemény János nyomán szóltak Bethlen katonai, hadvezéri tevékenységéről.¹⁵ Kővári László külön is megemlíti, hogy Bethlen személyesen negyvenkét csatában vett részt, s „ha nem is győzött mindig, de hadjáratai jól sikerültek”.¹⁶ Az első nagy Bethlen-biográfia szerzője az a Gindely Antal volt, aki kiválóan ismerte a harmincéves háború történetét, Bethlen hadvezéri tevékenységének fő területét. Összehasonlítva a fejedelem katonai lehetőségeit ellenfeleivel, rámutatott arra: Bethlen hadseregének „fölszerelése és fegyverzete olyan hiányos volt, hogy attól kellett félni, hogy vereséget szenved, ha újra összeütközik az ellenséggel”.¹⁷ Ezt a megállapítását konkrétan az 1621-es hadakozással kapcsolatban tette, ám a lényeget tekintve vonatkoztatható a többi hadjárat eseményeire is.

Bethlen későbbi életrajzírói, így Angyal Dávid, Szilágyi Sándor, általában tartózkodtak attól, hogy konkrétan állást foglaljanak Bethlen hadvezéri és had-

9 ETA II. k. 342. o.

10 L. Bethlen M.: Önéletírása. Budapest, 1955. II. k. 346. o.

11 Varga I. (szerk.): A kuruc küzdelmek költészete. Budapest, 1977. 168. o.

12 Uo.: 215. o.

13 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Budapest, 1978. 323. o.

14 Cserei M.: Históriaja. 1661—1711. Pest, 1852. 26—27. o.

15 Erről legújabbban I. Nagy L.: Bethlen Gábor a magyar törtélemben (In Kovács K. [szerk.]: Bethlen Gábor állama és kora. Budapest, 1980.)

16 Kővári L.: Erdély történelme. Pest, 1863. IV. k. 248. o.

17 Gindely A.—Acscády I.: Bethlen Gábor és udvara. Budapest, 1890. 51. o.

szervezői tevékenységének megítélésében.¹⁸ Tulajdonképpen „csinján” nyúlt ehhez a problémához Szekfű Gyula is az ötven esztendővel ezelőtt megjelent és sokáig oly hevesen támadott Bethlen-biográfiában. Úgy tűnik, mindhárom szerző idegenül érezte magát a hadtörténet és hadművészettörténet területén, s emiatt többnyire megelégedett általános megállapításokkal Bethlen hadvezéri tevékenységét illetően. Szekfű rámutatott arra, hogy Bethlen hadserege a hiányos fegyverzet és kiképzés ellenére hatékony instrumentumnak bizonyult a fejedelem politikájának szolgálatában, és ő a XVII. század legsikeresebb magyar hadseregének minősítette a bethleni hadat.¹⁹

A régi korok hadakozásai iránt érdeklődő olvasó joggal hihetné, hogy ha a gazdasági, társadalmi és politikai történetírás nagy reprezentánsai — illetéketlennek érezvén magukat — tartózkodtak Bethlen hadvezéri és hadszervezői tevékenységének konkrét elemzésétől, annál inkább megtették azt a hadtörténeteszek. Ez a hiedelem azonban csupán addig tarthat, amíg kézbe nem vesszük a felszabadulás előtti magyar hadtörténetírás termékeit. Az első ilyen jellegű munka, Rónai Horváth Jenő hadikrónikája, részben az általános történetírás hadtörténeti jellegű megállapításait kivonatolta, részben pedig az egykorú krónikák számos pontatlanságot tartalmazó adatait idézte.²⁰ Olchváry Ödön a Bethlen Gábor hadviseléséről írt tanulmányában úgy foglalt állást, hogy a fejedelemben „a hadvezér s a körmönfont diplomata megtestesült egyéniségét találjuk, ki mindig alkuszik ellenfeleivel, s az így teremtett kedvező helyzetet értékesíteni, vagy a kínálgató alkalmat megragadni soha el nem mulasztja, még a harctéren is békét ajánl, de seregeit támadásra vezeti, vagy kisiklik ellenfelei körmei közül.”²¹ Jóllehet Olchváry tanulmánya nem nyugszik új, önálló kutatási eredményeken, mégis, írásának értékelő törekvései ma is figyelmet érdemelnek.

Am hasztalan keresünk új kutatási eredményeken nyugvó elemzést a két világháború közötti magyar hadtörténetírás neves képviselőjének Gyalóky Jenőnek „Bethlen Gábor mint hadvezér” című, félszázada megjelent tanulmányában is. A szerző a korábbi munkák és Szekfű szemléletét ötvözve tett többnyire általánosságokban mozgó megállapításokat, a fejedelem hadvezéri képességeiről és tevékenységéről. Elmondta azt is, hogy Bethlen ugyan nem sorolható a hadművészet Gusztáv Adolfhoz hasonló nagy reformátorai közé, a harcvezetés legfőbb alapszabályait azonban ő is jól ismerte. „Ha a szükség úgy kívánta óvatos, ha kellett elszánt, de mind a két esetben gondolkodó és számító katona volt.” Hozzátette: „Fehér holló minálunk abban a korban, amidőn a meggondolatlan, nyaktörő nekirohanásokban merült ki legtöbbször a hadvezetés egész tudománya.” Megfogalmazása szerint Bethlen hadművészetét korlátok közé szorította az elérhető stratégiai cél korlátolt volta. Miután a nemzeti királyság visszaállítása megfeneklett a gazdasági, társadalmi és politikai akadályokon, „kiesett a számításból az a nagy cél, amelyért érdemes lett volna nagyot merészelnie. Az az eredmény, amelyet annyira korlátolt eszközeivel kivihatótt, nem volt olyan nagy jelentőségű, hogy érette valami vakmerő vállalatba bocsátkozhatott volna.”²²

A két világháború közötti nagy magyar hadtörténeti szintézis készítője Bánlaky (Breit) József azonban éppen ezt a „vakmerőséget” hiányolta Bethlen Gá-

18 L. *Angyal D.*: Magyarország története II. Mátyástól II. Ferdinánd haláláig. Budapest, 1898., vagy *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor életrajza. Pozsony—Budapest, 1885.

19 *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor. Budapest, 1929, 186—190. o.

20 L. *Rónai Horváth J.*: Magyar hadikrónika. Budapest, 1895. II. k.

21 *Olchváry Ö.*: Bethlen Gábor hadseregének szervezete és hadviselési módszere a II. Ferdinánd ellen vívott háborúkban. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1888. évf. 601. o.

22 *Gyalóky J.*: Bethlen Gábor mint hadvezér. HK 1929. évf. 462. o.

bor hadművészetében! Tulajdonképpen Stamm véleményét osztotta, aki szerint „Bethlen war kein großer Feldherr, er war aber ein ganz vorzüglicher Diplomat.”²³ Breit szerint Bethlen minden katonai eredményét kizárólag politikai „rutinjának” köszönhette. „Nekünk katonáknak — írja — fanyar kedvvel kell belenyugodnunk, hogy Erdély egyik legnagyobb fejedelmének, Bethlen Gábornak hadvezéri nagysága és kiválósága messze mögötte áll politikai és államférfiúi nagyságának és kiválóságának.”²⁴

Vajon mennyiben fogadta el, vagy osztotta a polgári hadtörténetírás Bethlen-értékelését a felszabadulás utáni magyar marxista hadtörténeti irodalom? Nos, ami azt illeti, mintegy tizenöt esztendőn keresztül az újonnan szerveződő magyar hadtörténetész gárda nem jutott el addig, hogy önálló, új kutatások alapján mondjon ítéletet Bethlen Gábor hadvezéri tevékenységéről és hadművészetéről. Az ötvenes években megjelent hadtörténeti szintézis alapvetően Wittman Tibor Bethlen Gábor hadvezéri és hadszervezői tevékenységéről írt tanulmánya nyomán foglalt állást ebben a kérdésben.²⁵ Wittman tanulmányának címe hadtörténeti szakmunkát sejtet, ám a valóságban a szerző inkább politikatörténeti értékelést adott munkájában. Alapvetően Szekfű Bethlen-portréjával polemizált, s a fejedelem hadvezéri és hadszervezői tevékenységéről szólva lényegében elismételte az Olchváry és Gyalóky által korábban írtakat. Annyi újat fűzött hozzá, hogy Bethlen hadszervezői és hadvezéri tevékenységét mértelenül idealizálta, hadtörténeti és hadművészettörténeti jelentőségét eltúlozta. Ez az értékelés semmiféle új kutatási eredményekre nem épült. Sőt Wittman még a Bethlennel foglalkozó korábbi irodalmat is csupán hézagosan és felületesen ismerte.²⁶

Új alap kutatásokra épülő hadtörténeti feldolgozások jelen tanulmány szerzőjétől láttak napvilágot a hatvanas és a hetvenes években. Az első ilyen munka Bethlen Gábor dunántúli hadműveleteivel foglalkozott,²⁷ a következő a fejedelem hadseregének erkölcsei-politikai arculatával.²⁸ Ezeket követően jelent meg hosszabb szintézis Bethlen Habsburg-ellenes háborúiról 1969-ben. Ez a munka az európai és magyarországi gazdasági, társadalmi és politikai körkép felvázolása után szól Bethlen Gábor Habsburg-ellenes háborúinak céljáról, lefolyásáról és a harcokban kivívott katonai és politikai eredményekről, illetve a sikertelenségekről és azok okairól.²⁹ A három esztendővel később megjelent monográfia Bethlen hadseregének társadalmi helyével, a hadsereg alkotóelemeivel, szervezetével és hadművészetével foglalkozott. Bethlen hadművészete egyetemes- és magyar hadművészettörténeti helyének meghatározásánál állást foglalt emellett, hogy a gazdasági, társadalmi elmaradottságból épült korlátokat nem törhette át Bethlen kimagasló értékű hadszervezői és hadvezéri tevékenysége sem. Ám az adott történelmi lehetőségeken belül Bethlen a heterogén összetételű és a császári seregénél gyengébb fegyverzetű és képzettségű hadseregével elérte az elérhetőt. E hadsereg hadművészetét azonban semmiféle hadvezéri zsenialitás sem emelhette a korszak európai hadművészetének élvonalába.³⁰

23 A. Stamm: Der erste Feldzug des Gabriel Bethlen. Jena — Brassó, 1895. 27. o.

24 Bánlaky (Breit) J.: A magyar nemzet hadtörténelme. Budapest, 1940. XV. k. 464—465. o.

25 L. Wittman T.: Bethlen Gábor mint hadszervező. Budapest, 1952. Kiny. a Századok (a továbbiakban — SZ) 1951. évf. 3—4. számából, továbbá: Hadtörténelem. Jegyzet a Honvéd Akadémia számára. Budapest, 1954. I. k.

26 L. pl. az ún. „sósikfili” ügyet! Wittman T.: i. m. 36. o. Vö. Kosáry D.: Hozzászólásával: SZ 1953. évf. 4. sz. 653. o.

27 Nagy L.: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. 1619—1621. HK 1960. évf. 2. sz.

28 Nagy L.: Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsei arculatához. HK 1965. évf. 2. sz.

29 Nagy L.: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969.

30 Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972.

Ez a két hadtörténeti monográfia — akárcsak a kiadásuk után megjelent újabb tanulmányok³¹ nem elemezték részletesebben azt a problémát, hogy a valóságban milyen katoná, illetve hadvezér is volt Bethlen Gábor? Pontosabban szólva: inkább a háborús eredményeket vetítették vissza Bethlen személyére, hadvezéri kvalitásaira. Ez azonban nem minden esetben lehet egyedüli mérvadó valaki hadvezéri képességeinek és tevékenységének elbírálásánál! A hadtörténelem ugyanis számos olyan esetről tud, amikor valóban kimagasló tehetségű hadvezérek sorozatosan kudarcot vallottak a politikai vezetés által eléjük szabott célok és feladatok irreális volta miatt.³² Ám közepes képességű hadvezérek is vezettek már rendkívül eredményesnek tűnő akciókat, pusztán az oldalukon levő erőfölény, vagy a számukra szerencsés politikai konstellációk következtében.³³ Történetírásunk például általában sikerként — vagy éppen fényes győzelmekként — könyvelte el Bethlen Gábor 1623-as és 1626-os támadásait is pusztán azon az alapon, hogy a fejedelem nem szenvedett vereséget a császári seregtől.³⁴

Jobbára elsiklottunk afölött, hogy mindkét támadás alapján előkészítetlen és kellően át nem gondolt hadiakció volt, amelyek szinte törvényszerűen végződtek stratégiai eredménytelenséggel.³⁵

Ahhoz, hogy Bethlen Gábor hadvezéri tevékenységéről megalapozott, objektív véleményt mondhassunk, előbb át kell tekintenünk a korában a jó hadvezérrel szemben támasztott követelményrendszert, s ezután elemeznünk kell azt, hogy Bethlen személye és hadvezéri tevékenysége mennyiben felelt meg ezeknek a követelményeknek?

Ki számított jó hadvezérnek Bethlen korában?

Bethlen Gábor életében háborúktól terhes időszak zajlott le mind Európában, mind Magyarországon. Elegendő talán utalnunk Németalföld küzdelmére a spanyol királyi hatalom ellen, a harmincéves háborúra, Magyarországon a tizenöt éves török-elleni küzdelemre, a Bocskai szabadságharcra, Báthory Gábor különböző hadjárataira és a már Bethlen vezetése alatt lefolyt Habsburg-ellenes harcokra. Az egyre jobban elnyúló és egyre nagyobb katonatömegeket megmozgató fegyveres küzdelmek lényeges változásokat eredményeztek a hadművészet fejlődésében. Ezek a változások kihatottak a hadszervezetre, a fegyverzeti és fegyvernemi viszonyokra és természetesen a hadászatra és a harcászatra is. Az úgynevezett időszakos „céhes” zsoldosokat egyre több országban felváltják az állandó zsoldos hadseregek, amelyeknek folyamatos anyagi ellátása, felügyelése és mozgatása új feladatokat ró mind az államvezetésre, mind a hadvezérekre. Míg a korábbi időkben a társadalmi tekintélyen nyugvó egyéni bátorság és harcképzettség elismert hadvezérré tehetett valakit, az újfajta követelményrendszerben egyre nagyobb szerepet kapott a széles körű anyagismeret,

31 L. Nagy L.: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK 1973. évf. 3. sz., uő.: Le relazioni politiche tra la Transilvania e Venezia in rapporto con i turchi e con gli Asburgo (In: Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze, 1973.) továbbá uő.: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. Magyar Történeti Tanulmányok, VIII, KLTE Debrecen, 1975.

32 L. pl. Basta tábornagy 1604–1605-ös hadakozását, vagy Montecuccoli 1661-es erdélyi hadjáratait.

33 Ilyen volt pl. az 1595-ös havasalföldi hadjárat, amely Báthory Zsigmondot a nagy hadvezérek sorába emelte!

34 L. Wittman T.: Bethlen Gábor. Budapest, 1952. 102–105. o. 118. o. vagy Magyarország története. Budapest, 1962. II. k. 187. o.

35 E sorok írója már korábban igyekezett ezekre rámutatni, de adatai, érvei elkerülték a figyelmet. L. Nagy L.: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. 357–360., 370–371., 423., 441–442. o.

a számítókészség és a megfontoltság is a hadvezérrel szemben támasztott követelmények között.³⁶

A hadvezér egyéni katonai képzettsége természetesen nem vesztette el a jelentőségét ezután sem. Így például kiválóan kellett lovagolnia, és a különböző hideg fegyverekkel bánnia, értenie kellett a gyalogsági és a lovassági lőfegyverek kezeléséhez³⁷ és elengedhetetlen követelmény volt az egyéni bátorság a legmagasabb szinten is.³⁸ Egy korabeli katonai vezető nem engedhette meg magának azt a „fényűzést”, hogy minden esetben kivonja magát az életveszély kockázata alól. Ha ezt tette, többé nem volt tekintélye sem a tisztársai, sem a beosztottai előtt és nem számíthatott arra, hogy a parancsait, rendelkezéseit végre is hajtják!³⁹ Az életveszélyes bátor elviseléséhez való „szoktatást” viszont fiatalon, kilenc-tízestendős életkor körül kellett kezdeni, ami egyúttal a katonai kiképzés megkívánt alsó életkorhatára is volt.⁴⁰ Mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon általában ettől az életkortől vette kezdetét a tisztképzés is, különböző szervezeti keretek között. A törökkori Magyarországon és Erdélyben a tisztképzés több helyen történt. Így a bécsi és a prágai Habsburg-udvarokban, az erdélyi fejedelmi udvarban, a katonai tisztségeket betöltő főurak környezetében és természetesen a nagyobb végvárakban.⁴¹

A tisztképzés menetéről meglehetősen kevés és töredezkes anyagot ismerünk. Szepsi Laczkó Máté, a Lorántffyjak udvari prédikátora elmondja, hogy Magyarországon „az urak még kicsinysegekben magzatjokat szoktatják vala a vitézi bátorságra, hogy királyoknak jól szolgáljanak”.⁴² Magáról a képzés tartalmáról Bethlen Miklós tájékoztat bennünket, aki szerint ez a folyamat három részből állt. Az első fázisban a testi erőt és ügyességet fejlesztették különböző játékokkal, így labdajátékokkal, valamint parittyá és teke kézzel való hajigálásával.⁴³ Szamosközy István leírásából tudjuk, hogy például Báthory Zsigmond fejedelmi udvarában rendkívül elterjedt volt egyfajta röplabdajáték, amelyet az udvar olasz tagjai honosítottak meg itt. Maga a fejedelem is szenvedélyes játékos volt.⁴⁴ A testi erőt és ügyességet fejlesztő játékokat követték a már „katonásabb” foglalkozások. Így a versenytutás mellett a birkózás, az ugrás, a nyíllal való lövészet és a madarászás. Amikor már mindezt tudták az ifjak, akkor következett a „lövöldözés hosszú puskával”, pisztolyokkal, majd a harci lovaglás elsajátítása.⁴⁵

Általánosan elfogadott nézet volt ebben a korban, hogy csakis abból válhat jó katona és tiszt, akit serdülő korban kezdtek kiképezni. Az ezzel kapcsolatos vélekedéseket Zrínyi Miklós így összegezte „Az török Áfium ellen való orvosság” című munkájában: „Mindenki tudja — ha ugyan a régi szokásokat meg akarjuk tartani —, hogy a serdülő ifjakat kell a katonai pályára buzdítani. Mert az ifjak nemcsak hamarabb, de alaposabban is elsajátítják azt, amit tanulni kell.” „Mert a hadimesterség sem nem jelentéktelen, sem nem könnyű;

36 Erről legújabban I. Nagy L.: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. 28—29., 47—50. o.

37 A problémáról általában I. M. Roberts: *The Military Revolution 1560—1660*. Belfast, 1956. Konkrétan a tisztképzésre Újhelyi P.: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig. (1657—1780) Budapest, 1914. 26., 39—40., 86—87. o.

38 L. pl. Dampierre és Buquoi császári hadvezérek példamutató egyéni bátorságát 1620-ban Pozsonynál, illetve 1621-ben Ersekújvárnál.

39 Kemény János írja, hogy amikor az ifjú Rákóczi Zsigmondot és őt a svéd szövetségesek 1645-ben egy életveszélyes parancsnoki szemrevételezésre hívták, „mind magam s mind az úrfi részéről az tisztességnek szereteti az félelmet meggyőzvéen elmenénk.” (I. m. 306—307. o.)

40 Erről bővebben I. Takáts S.: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 61—67. o.

41 Erről legújabban Nagy L.: Bocskai István a hadak élén. (Megjelenés alatt a Zrínyi Katonai Kiadónál.)

42 ETA III. k. 24. o.

43 Bethlen M.: i. m. I. k. 117. o.

44 Szamosközy I.: Erdély története 1598—1599., 1603. Budapest, 1977. 58. o.

45 Bethlen M.: i. m. I. k. 118. o.

akár a lovas, akár a nyilas gyalog dolgát, akár a paizzsal való bánást s mindezek mozdulatait akarod megtanítani; hogy az újonc a helyét el ne hagyja, a rendet meg ne zavarja [ti. harc közben], hogy a hajítódárdát a meghatározott irányban nagy erővel dobja, hogy sáncot ásni, karót ügyesen leverni tudjon, hogy tudja a paizsot kezelni, a feléje hajított dárdákat ütéssel elhárítani, a kelepccét ügyesen kikerülni, s bátran nekirohanni [ti. az ellenségnek]. Az így gyakorolt ifjúnak a harcban bárminő ellenséggel küzdeni nem borzalom lesz, hanem gyönyörűség.” Zrínyi még azt is elmondja, hogy mik a kívánalmak a jó katonára testalkatával, külső habitusával szemben: Az ifjú legyen „élénk szemű, egyenes fejtartású, széles mellű, izmos vállú; erős ujjai, hosszú karjai, kis hasa, vékony lábszárai, fölösleges hússal nem terhelt lábikrái és lábai legyenek, vagyis olyanok, amelyeket erős inak mozgatnak”. „A katonák inkább erősek legyenek, mint nagyok.”⁴⁶

A katonai pályára testben és lélekben alkalmas ifjakat az alapképzés befejezése után „próbákra” bocsátották. Először általában pusztán „csatát látni” vették őket⁴⁷ — ez is a szoktatás egyik fázisa volt —, majd „éles” gyakorlatokon vettek részt. Az ilyen „éles próbákra” általában a huszadik életév elérése körül került sor.⁴⁸ Idősebb Zrínyi György írta 1593 nyarán az akkor még ifjú Batthyány Ferencnek: „Az kegyelmed igyekezete tetszik énnekem, hogy az vitézlő dolgokban meg nem vonsza magát kegyelmed. Mikor én is ilyen ifjú, s ebben az állapotban voltam, mint kegyelmed, ugyan örvendtettem benne, mikoron aféle vitézlő dologban lehettem és mind módot is kerestem benne. Utánna voltam, hogy a hadi dolgokból megtessék, hogy a vitézlő dologhoz kedvem vagyon énnekem is. Egykor szinte pihegősen is elmentem innéd Csáktornyáról aféle hírekre!”⁴⁹

A harchoz szükséges testi ügyesség és az egyéni próbákon való megfelelés természetesen még nem tett hadvezérré senkit sem! Mindez még az alsóbb parancsnoki posztok kielégítő ellátásához sem volt elegendő. Meg kellett tanulni a parancsnoklás, a harcvezetés tudományát, amivel kapcsolatban a XVI—XVII. században már bizonyos követelményrendszerek is kialakultak. Az állandó zsoldoserekekben az ezredeknek meghatározott időnként vizsgáztatniuk kellett a tisztjeiket szóban és írásban. Így például a kapitánynak megfelelő szinten értenie kellett a vázlatkészítéshez, az ezred menet- és csatarendjének megalakításához, a táborhely kijelöléséhez és a körletrend kialakításához, várostromoknál pedig a roham megszervezéséhez. Az ezredeknek főparancsnok vizsgáztatta a szükséges katonai ismeretekből. Egy ezredesnek értenie kellett a csapatfelderítés hatékony megszervezéséhez, a különféle csatarendek kidolgozásához, azok elbírálásához és megalakításához, valamint a várharc különböző módozatainak irányításához.⁵⁰ A nyugati hadseregekben a tisztek általában végigszolgáltak minden alsóbb parancsnoki lépcsőfokot, mielőtt magasabb parancsnoki posztra kerültek volna.⁵¹

Arról, hogy milyen követelményeket támasztottak a jó hadvezérrel szemben a török-kori Magyarországon, szintén Zrínyi Miklós tájékoztat bennünket. Min-

46 Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. I. m. 330. o.

47 L. pl. *Kemény J.*: i. m. 101—102. o. Vö. *Szilágyi S.*: A két Rákóczy György fejedelem csatáit levezetése. Budapest, 1875. 21—22. o.

48 Zrínyi Miklós első „próbájáról”, amelyből tíz török fejet és négy foglyot hozott I. Lipich Márton zalai alispán 1639. júl. 11-i levelét Batthyányné Poppel Evához: OL Batthyány cs. lt. Miss.

49 Uo. Zrínyi György 1593. július 15-i levele Batthyány Ferenchez.

50 L. erről *Perjés G.*: A hadviselés főbb problémái Zrínyi idején. (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. I. m. 16—17. o.)

51 *Újhelyi P.*: i. m. mellett I. pl.: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai (1978) 338—340. o., amely utal az erősen eltérő magyarországi viszonyokra.

denekelőtt a „Vitéz hadnagy” című munkájában, de foglalkozik a problémával a „Mátyás király életéről való elmékedések”-ben is. Ez utóbbi művében foglal határozottan állást amellett, hogy a jó hadvezér legelső kötelessége a hadsereg irányítása. Ezzel kapcsolatban kifejti, hogy a „vakmerőség hadi fővezérekben nem kívánatos, s nem dicséretes; egy puskapattanás elrontja életével az egész hadának s országának szerencsáját; azért nem a királyok tisztí az, noha maga népének bátorítására mutathat néha több confidentiát is, hogysem vagyon.” Ókori példákra hivatkozva elmondja, hogy aki a hadban a „legfőbb”, annak „a maga személyes szerencsétetése nem dicséret, hanem véték.” Természetesen akadhatnak kivételes alkalmak, amelyek más magatartást kívánnak. Ilyenkor viszont félre kell tenni minden más megfontolást és „magoknak személyek szerint elől kell állani a hadak bátorítására, melynél semmi inkább a hadakat nem bátorítja.”⁵²

A hadvezetés nehézségeire mutat rá Zrínyi akkor, amikor állást foglal amellett, hogy a hadviselésnek nincsenek és nem is lehetnek minden helyzetre érvényes szabályai! „Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetlenül megtarthasson mindenkor a hadnagy. Különböztetni kell és változtatni a dolgokat, az mint az idő és az alkalmatosság parancsolja.” Rendkívül érdekes, ahogyan állást foglal az óvatos, megfontolt, nehezen kockáztató — gyakran és nem egészen pontosan „methodistá”-nak nevezett — hadvezetés, valamint a kockáztató, bátor „nekirohanásokat” kedvelő hadvezéri elgondolások helyessége terén: „Azok a kapitányok, akik semmit az szerencsére nem akarnak bízni és egy gondolatot sem vesznek szándékjukban, amely nem bizonyosan bátorságos; az kik az ellenséget idővel és vontatással, fegyver nélkül [ti. harc nélkül] akarják meggyőzni és az ő botlásából magok dolgokat akarják elővinni: ezek — azt mondom, hogy néha nagy dolgokat cselekszenek, és jobban viszik dolgokat végben azoknál, akik mindent szerencsétetnek és nem kívánnak mást, hanem csak megharcolni, nem akarnak másnak fejet hajtani, hanem csak magok bátorságoknak keresik a veszedelmet, hogy nagyobb becsülettel győzhessenek. De valamint az első nem vallanak derekas károkot, sem nagy veszedelmeket a magok fogyatkozásából, viszont igen sokszor szép győzelmeket elmulatnak és a jó szerencse nem akad kezekben a félelem miatt.” Ennek ellenére az a véleménye, hogy az a fejedelem, akinek „minden ereje csak az egy hadában vagyon, melyet ha elveszt, nincs módja, hogy mást állasson talpra, ne vesse azt soha is szerencsére, és ne engedje megharcolni, se ne adja oly kapitán kezébe, az mely jó hírnek névnek kívánságától felettébb ösztönöztetik.”⁵³

Egy jó hadvezérnek — írja Zrínyi — mindig a helyhez és időhöz kell alkalmazkodnia döntésében: „Egy kapitány ne ragaszkodjék egy dologhoz, gondolván, okvetlenül úgy lesz, mert megcsalja magát, hanem különböztesse és változtassa a maga elméjét, az mint a hely és az idő kívánja.” Azt is kifejti, hogy a hadvezérnek mindig a végcélt kell szem előtt tartania. Ehhez feltétlenül szükséges a vezérnél „az okosság, hadi értelem”, azaz a hozzáértés. Az előrelátás hozza inkább a győzelmet és nem a vakmerő bátorság! „Az tanúság, az elmékedés, az tanácskozás oktatja a hadviselő embereket, amelyről és szölok, az praxis és experientia.” Az elért győzelmeket mindig ki kell aknáznia a vezérnek, mert „az szerencse megvetheti ugyan az ember előmenetelének ágyát csak maga is, de csak maga, más jószágos [ti. hasznos] cselekedetek nélkül nem viheti véghez nevést és előmenetelét.” A taktikai siker ugyanis még nem stratégiai eredmény! Éppen ezért — teszi hozzá — „az kinek nincsen elegendő ha-

⁵² Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. I. m. 285—286. o.

⁵³ Uo. 127—128. o.

da, ne kezdjen olyan dolgokat, az kire elégedetlen [ti. elégtelen] lehet azután...⁵⁴

Zrínyi e fő irányvonalakon kívül számos részletes elemzésben is elmondta, hogy kit tartottak a török hódoltság kori Magyarországon jó hadvezérnek. Más kérdés az, hogy hányan feleltek meg ezeknek a követelményeknek. A nyugat-európai hadvezérek nagy többsége a kor magyarjait — néhány olyan kivételtől eltekintve mint Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc vagy az idősebb Rákóczi Zsigmond — alkalmatlannak ítélte reguláris, állandó zsoldos ezredekben álló hadsereg vezetésére, harci irányítására. Bármily fájó, de ki kell mondanunk, hogy az alkalmatlanok közé sorolták magát Zrínyi Miklóst is, és korántsem csupán Montecuccoli volt ezen a véleményen!⁵⁵ Az 1657-ben Lengyelországba törő erdélyi hadseregről is az volt az általános vélemény, hogy a katonák ugyan izmos kinézésűek, ám a hadsereg tisztjei „a világon a legnevetesegebb tisztek”⁵⁶ Idézhetnénk ilyen és hasonló véleményeket például az I. Rákóczi Györggyel szövetséges Rebenstock svéd rezidens írásaiból is.⁵⁷

Mi hát az igazság ebben a kérdésben? Hova sorolhatók valójában a török-hódoltság kori Magyarország és Erdély hadseregeinek tisztjei és hadvezérei, közöttük maga Bethlen Gábor fejedelem? Hogyan felelt meg ő mint katona és mint hadvezér a különböző szabályzatokban és Zrínyi írásaiban lefektetett normáknak és előírásoknak?

Bethlen Gábor katonai képzettségének és katonai ismeretszerzésének forrásai

A történettudományban és ennek nyomán a közvéleményben az a nézet terjedt el és él ma is, hogy Bethlen, aki már gyermekfővel Báthory Zsigmond udvari apródja lett, ilyen minőségben részt vett a havasalföldi hadjáratban, Temesvár ostromában, sőt a mezőkeresztesi csatában, s még hús esztendő sem volt, amikor már diadalmas csapatvezérként küzdött az Erdélyt megszálló császári csapatok ellen.⁵⁸ Ezek az adatok — amelyek különben megtalálhatók jelen írás szerzőjének korábbi munkájában is⁵⁹ — kellően nem ellenőrzött egykorú és közel egykorú írások kritikátlan átvétele nyomán kaptak helyet a későbbi Bethlen-irodalomban. A legtöbb ilyen pontatlan, félrevezető adat magától Bethlentől származik, aki az erdélyi fejedelemségre — majd egy időben a magyar királyi trónra — jutva, bizonyos „korrekciókat” hajtott végre származása és ifjúkora történetén. Ennek okait úgy foglalhatnánk össze, hogy igyekezett magának minél előkelőbb származást, s ugyanakkor némi ifjúkori „törökverő” múltat „kreálni”. Ez utóbbira főként azért volt szüksége, mert kortársainak nagy része — önkéntes török emigrációi, bizalmas török kapcsolatai és nem utolsósorban fejedelemmé választásának körülményei miatt — a török érdekek kiszolgálójának tekintette és ábrázolta őt.⁶⁰ Ennek cáfolásához érezte szükségét többek között egy ifjúkori „törökverő” harcos múlt költésének is. Annak dokumentálására, hogy Bocskaihoz hasonlóan, őt is csupán a történelmi kény-

54 Uo. 130–144. o.

55 L. erről pl. Nagy L.: A végvári dicsőség nyomában. I. m. 195–198. o.

56 Szilágyi S.: Egykorú levelek II. Rákóczy György lengyelországi hadjárataról. (Rajzok és tanulmányok, II. k. 45. o.)

57 L. erről bővebben Cseh-Szombathy L.: I. Rákóczy György 1644-es hadjárata. HK 1956. évf. I. sz. 50., 64. o.

58 Keserű Dajka J.: Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme, tettei. EÖ IV. k. 2. o. Szekfű ki nem mondottan megkérdőjelezte ezen adatok pontosságát (i. m. 29. o.).

59 Nagy L.: Bethlen Gábor a nagy fejedelem. Budapest, 1964. 22–25. o., vagy uő.: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. I. m. 13. o.

60 L. erről pl. Eszterházy M. . . I. k. 80. o. Vö. Török–magyarkori államokmánytár (a továbbiakban TMKAO) I. k. 274. o.; Szilágyi S.: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. I. m. 45–46. o.

szerúség tántorította el ettől az úttól és tette a török hatalom önkéntes szövetségesévé. A „törökverő múlt” helytállóságát azonban magának Bethlennek az írásai cáfolják meg, amelyekből világosan kiderül, hogy ő soha a török ellen nem harcolt, s már a legelső harci szárnypróbálgatásai is a Habsburg-ellenesség és a török szövetség jegyében zajlottak le. Mindezt azért kellett előljáróban elmondanunk, mert szorosan hozzátartozik Bethlen Gábor katonai képzettségének és ismeretszerzésének a történetéhez is.

Az 1580 körül született Bethlen Gábor a vitézi élethez szükséges legelső képzettséget minden bizonnyal édesapja marosillyei várában kapta. Apjáról, Bethlen Farkasról annyit tudunk bizonyosan, hogy a török hódítás miatt birtokát veszített Temes vármegyei nemes a kerelőszentpáli ütközetben tanúsított vitéz magatartásáért Illye várát és uradalmát kapta jutalmul Báthory István erdélyi fejedelemtől. Egyes források szerint Lengyelországban is Báthory mellett harcolt, ám ezt nem lehet hitelt érdemlően bizonyítani. Bethlen Farkas Szilágyi Sándor adata szerint 1590-ben meghalt, s így gyermekei, Gábor és István, nem sokat tanulhattak tőle a haditudományokból. Az árvák egyes adatok szerint még ugyanebben az esztendőben elköltöztek Illyéről a gyergyói havasok közé, anyai nagybátyjukhoz, Lázár Andráshoz, „egy zordon és szigorú székelyhez”. Valószínűbb azonban, hogy ez az elköltözés csak 1595-ben következett be. Azt követően, hogy Báthory Zsigmond fejedelem, több más birtokelkobzás között, elvette a Bethlen-örökösöktől is Illye várát és uradalmát. E szerint az ifjú Bethlen Gábor ettől az időtől került „zordon és szigorú” nagybátyja kezei alá, aki Gábort és István öccsét „kizárólag harci s a test erejét fejlesztő gyakorlatokkal foglalta el, szellemi és tudományos képzését csaknem teljesen elhanyagolva.”⁶¹

Ez a meglehetősen spártai, szigorú nevelés 1597 végéig vagy 1598 elejéig tartott. A legújabb kutatási eredmények szerint ugyanis Bethlen Gábor csupán ekkor került a gyulafehérvári fejedelmi udvarba, a Báthoryak szolgálatába.⁶² Azt ma még nem tudjuk megmondani, hogy pontosan milyen minőségben. Ha ugyanis 1580-ban született, akkor az udvari ifjak társaságának tagjaként, ám ha mégis 1582-ben, akkor még udvari apródként.⁶³ Életének ezt követő négy esztendeje szinte teljes homályba vész. A Bethlen információi alapján dolgozó Keserői Dajka János udvari lelkész leírása szerint 1599 januárjában a Bocskai István vezette erdélyi küldöttség tagjaként Prágába ment, Rudolf császár és magyar király udvarába,⁶⁴ de maga Bethlen egyetlen későbbi levelében sem emlékezik meg erről az útról. Annyit tudunk bizonyosan, hogy 1600 decemberében, amikor István öccsével vagyonmegosztást hajtott végre, „vitélő Bethlen Gábor uramnak” nevezte őt a hivatalos okmány.⁶⁵ Ez az adat mindenesetre amellett szól, hogy ekkor már katonának tekintették őt. Mely harcokban, milyen minőségben vett részt ebben az időben? — nehéz lenne megmondani. Ő maga úgy emlékezett vissza — és azt íratta Keserői Dajka Jánossal —, hogy miután Erdélyben itt is, ott is olyan vetélkedések támadtak, amelyeket „csak karddal lehetett elvágni és lecsillapítani”, ő ezen belharcokban „majdnem minden csatában és csetepatéban, a legvéresebbekben is ott volt, most ezért majd ezért a pártért küzdve, ahogy az ország érdeke megkövetelte.”⁶⁶

⁶¹ Szilágyi S.: Bethlen Gábor életrajza. I. m. 4. o.

⁶² L. erről Bethlen Gábor 1596-os levelét: Századok, 1889. évf. 239–240. o., továbbá EÖ IV. k. 127. o. Vö.: HK 1894. évf. 108–113. o.

⁶³ L. erről bővebben Kemény J.: i. m. 98–99., 118. o. Vö.: Szilágyi S.: Rajzok és tanulmányok. I. m. II. k. 239. o.

⁶⁴ Keserői Dajka J.: i. m. 2. o.

⁶⁵ A birtokmegosztó oklevelet 1.: Történelmi Tár (a továbbiakban — TT) 1890. évf. 560–562. o.

⁶⁶ Keserői Dajka J.: i. m. 3. o.

Amennyiben pontos az a végrendeleti megemlékezése, hogy ötödfél esztendő a Báthoryak szolgálatában töltött,⁶⁷ akkor ott kellett lennie Báthory András oldalán a Mihai Viteazul ellen vívott vesztes csatában is. Egyes adatok szerint ezt követően Báthory Zsigmondhoz menekült Lengyelországba, vele együtt tért vissza Erdélybe.⁶⁸ Ezzel viszont ütközik Szilágyi Sándornak az az állítása, hogy Bethlen részt vett volna a miriszlói ütközetben is, amikor is Basta tábornagy és az erdélyi nemesség csapatai vereséget mértek Mihaira.⁶⁹ Az 1601-es goroszlói ütközetben részt vehetett Báthory Zsigmond oldalán, amely, mint köztudott, Basta tábornagy győzelmével végződött. A történeti források először az 1602 júliusában Gyulafehérvár melletti összecsapásban regisztrálják bizonyosan Bethlen részvételét, elmondva, hogy a vereség után Szentimrénél átúsztatott a Maroson, és több erdélyi nemessel együtt török ortalom alá menekült.⁷⁰

Az első önkéntes török emigrációig eltelt időszakban Bethlen Gábor mindenképpen képzett katonává válhatott. Az atyai házban, majd nagybátyja gyám-sága alatt, később pedig a Báthoryak udvarában bőven nyílt alkalma elsajátítani mindazt, ami egy akkori magyar katona képzettségéhez szükséges volt. Nincsen olyan adatunk, hogy Bethlen Gábor ezen idő alatt nevezetesebb párviadalban vett volna részt, de ez még egyáltalán nem zárja ki ilyesmi megtörténtét. Lovagolni minden bizonnyal jól megtanult, mert még öreg korában, fáradtan, törődött testtel is szívesen lóra ült. Kemény János visszaemlékezése és Bethlen egynémely megnyilatkozása amellet szól, hogy a hideg fegyverek és a lőfegyverek kezelését egyaránt elsajátította.⁷¹ Egyéni bátorságáról ebből az időszakból nem maradtak fenn adatok. Ám az az ember, aki fejedelem, sőt választott király korában is példamutató bátorsággal forgolódott a tűzvonalban, s csak úgy mellékesen jegyezte meg, hogy a törökösen kontyba rakott „hajam között ment át egy muaktir golyóbis,”⁷² az ifjú korában még kevésbé lehetett egyéni bátorság híján! Egyszer amikor Eszterházy Miklós kétségbe vonta ezt a tulajdonságát, nagy méltósággal írta neki: „Csavargók ifjúságunkban sem voltunk, hanem magunkat életünknek minden folyásában tisztességgel viseltük. Tudja és látta sok ezer vitéz sokszor sok helyeken, hogy ellenségünk előtt sem csavargottunk mi.”⁷³

A Bethlen első török emigrációjával kezdődő életszakasza kétségtelenül jelentős állomás volt katonai fejlődésében is. Itt nem csupán a török végbeli katonaság szervezetével, fegyelmzésével, fegyverzeti és képzettségi viszonyaival ismerkedett meg, de a nagy tömegeket mozgató és bizony óramű pontosságával működő török hadvezetés titkaiba is betekintést nyerhetett. Egyes adatok szerint emigrációja kezdetén 1602 augusztusában a török táborban szemlélte végig Székelyfehérvár ostromát és elestét, ahol megismerkedhetett a török hadsereg elsőrendű ostromtechnikájával is.⁷⁴ Ezt követően, 1603 tavaszán, Erdélyben Székely Mózes nevesebb alparancsnokaként tevékenykedett.⁷⁵ Működése olyan sikeres és figyelemreméltó lehetett, hogy az újabb török földre menekülés idején az emigrációba vonult hadfiak egy csoportja alkalmasnak találta őt nem-

67 EÖ IV. k. 127. o.

68 Szilágyi S.: Bethlen Gábor életrajza I. m. 5. o.

69 L. uo.

70 L. Kövári L.: I. m. IV. k. 133. o.

71 L. erről Kemény J.: I. m. 130., 150. o., Lókedveléséhez I. még pl. Szilágyi S.: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest, 1887. (a továbbiakban — Bethlen lev.) 365. o.

72 Bethlen Gábor 1620. október 1-i levele a Szepesi Kamarához; CSSR Bardejov, városi lt. (egykorú másolat) Egyéni bátorságáról l. többek között Szepsi Laczkó M.: I. m. ETA III. k. 236. o. vagy Kemény J.: I. m. 103—104. o.

73 Eszterházy M. . . II. k. 245. o.

74 L. Gindely A.—Acsády I.: I. m. 100. o. Az ostromról legújabban Benda K.—K. Nehring: Székelyfehérvár 1602-es török ostromának naplója. Fejékes megye történeti évkönyve. 12. sz.

75 L. Kövári L.: I. m. IV. k. 151. o.

csak a katonai vezérségre, de a fejedelmi tisztségre is.⁷⁶ Ezt a döntést ugyan az idősebb és tekintélyesebb erdélyi emigránsok meghiúsították, ám maga a meghiúsult kísérlet is dokumentálta az ifjú Bethlen vezéri kvalitásainak korai jelentkezését.

A Bocskai-szabadságharc idején Bethlen Gábor ennek ellenére nem kapott jelentékenyebb katonai megbízatást. Ma még nem teljesen tisztázott okok miatt Bocskai nem adott neki sem katonai, sem politikai vezető tisztséget, ugyanakkor, amikor Bethlen emigráns társát — később sógorát — Rhédey Ferencet, nem sokkal csatlakozása után, rendkívül fontos önálló katonai posztra állította a magyarországi hadszíntéren.⁷⁷ Igaz, Rhédey nemcsak jóval idősebb volt Bethlennél, de egri végvári katonaként kezdte és füleki várkapitányként folytatta katonai pályafutását, és összehasonlíthatatlanul ismertebb és respektáltabb személyiség volt a magyarországi végváriak és szabad hajdúk között Bethlen Gábornál.⁷⁸ Az már kevésbé érthető, hogy miért kapott Bethlen az erdélyi hadszíntéren is csupán egy kisebb, mellékeladatot 1605-ben? Tudjuk, hogy Rákóczi Zsigmond gubernátorsága idején sem sikerült jelentősebb katonai szerephez jutnia.⁷⁹ Mindezek ellenére elmondható, hogy a Bocskai kassai udvarában eltöltött idő újabb előrelépést jelentett Bethlen hadvezéri fejlődésében is. Tulajdonképpen itt ismerkedett meg közelebről a szabadságharc győzelmét biztosító hajdúsággal, és nem utolsó sorban egy Magyarországon vezetett Habsburg-ellenes háború megszervezésének és megszervezésének, valamint vezetésének problémáival.⁸⁰ A Bocskai-szabadságharcban szerzett katonai tapasztalatok nélkül minden bizonnyal kedvezőtlenebbül alakultak volna Bethlen későbbi Habsburg-ellenes támadó hadjáratainak a fejleményei is.

A legtanulságosabb hadvezéri iskola mégis Báthory Gábor fejedelemsége idején nyílt Bethlen előtt. Báthory szolgálatában udvari főkapitányként⁸¹ olyan problémákkal találkozott szembe, amilyenekkel korábban nem sok dolga volt. Így mindenekelőtt a hadellátás megszervezésével, fegyelmi rendelkezések, szabályzatok szövegezésével, a hadtoborzás, a mustra és a kiképzés irányításával, mindennapos gondjaival.⁸² A történeti és a hadtörténeti irodalom korábban hajlott a hadszervezés és hadellátás problémáinak lekicsinylésére, pedig az igazi nehézséget — amint ezt maga Bethlen is mondta Kemény Jánosnak — elsősorban ezek jelentették! A fejedelmi udvari katonaság számított Erdélyben egyedül állandó zsoldoshadsereg-magnak. Csupán ennek volt korszerű fegyverzete, ez volt kiképezve nyílt csaták vívására. Ez volt az erdélyi haderő szilárd magja, amelyhez a feudális és félfudális — vagy félzsoldos — haderónemek csatlakoztak.⁸³ Az udvari főkapitányi tisztség betöltése magas szintű katonai szakképzettséggel rendelkező személyt kívánt, s ha Bethlen maradéktalanul meg akart felelni a reá háruló feladatoknak, volt tanulnivalója. Arra vonatkozóan, hogy kiktől, vagy milyen szakmunkákból tanult e nehéz funkció ellátásához, nincsenek konkrét adataink.⁸⁴ Csupán feltételezzük, hogy olyan régi tapasztalt

76 *Hidvégi Mikó F.*: *Históriája, a maga életében történt erdélyi dolgokról. 1594–1613. Monumenta Hungariae historica. Sscriptores (a továbbiakban — MHHS) VII. k. 163. o.*

77 *L. erről Nagy L.*: *A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 194–204. o.*

78 *Eletéről részletesen Komáromy A.*: *Rhédey Ferenc várad kapitány. HK 1894. évf.*

79 *Az 1695-ös tevékenységére l. Nagy L.*: *A Bocskai-szabadságharc katonai története, 321. o. Másik feladatára l. Kövári L.*: *i. m. IV. k. 177. o.*

80 *Erről legújabbán l. bővebben Nagy L.*: *Bocskai István a hadak élén. (Kiadás alatt a Zrínyi Katonai Kiadónál.)*

81 *L.*: *TT 1832. évf. 207. o.*

82 *L. pl. egyik ilyen 1612-es utasítását: TMKAO I. k. 107. o.*

83 *Erről bővebben Nagy L.*: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, i. m. 42–44. o.*

84 *L. erről bővebben Perjés G.*: *idézett bevezető tanulmányát. (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. I. m. 20–22. o.)*

parancsnokok, mint például Rhédey Ferenc váradi, Petneházy István⁸⁵ borosjenői, Dengeleghy Mihály⁸⁶ lippai főkapitányok segítségére lehettek a szükséges tudnivalók megszerzésében. Ezek mindhárman a tizenöt éves háborúban szereztek magas szintű katonai képzést a császári hadsereg parancsnokaiként, s ezt követően a Bocskai-szabadságharc sikeres hadvezérei voltak. Akárcsak Némethy Gergely,⁸⁷ aki 1612-ben következett haláláig a székelyek főkapitányaként tevékenykedett.

Bethlen Gábor élete végéig tanulni kész, az új ismeretek befogadására alkalmas személyiség volt.⁸⁸ Éppen ezért joggal feltételezhető, hogy ebben az időben is megragadta az alkalmat a tanulásra a nála idősebb és tapasztaltabb katonáktól. Az elsajátítottokról későbbi levelei, utasításai és följegyzései vallanak. 1616-ban például egyik utasításában így összegezte a Székely Mózes alatti hadakozásában tapasztaltakból levont tanulságokat: „Attól igen ótalmazzuk magunkat, hogy szakadozva harcot neki [ti. a támadó ellenségnek] derekason ne adjunk, mint Brassónál, Székely Mózes idején történt a dolog.”⁸⁹ Más alkalommal, amikor azt tanácsolták neki, hogy halassza el a német landsknechtek megtámadását, ilyen gyakorlati-tapasztalati érvekre hivatkozva mondott ellent a javaslatnak: „Nem jó az némettel késni, mert sokára igen bésáncolja magát és sok kárral vethetni ki őket a sánczából. Aztán azt hallottam én, mikor a vitézségön és katonaságon forgottam, s mostan is igaznak tartom, hogy a németnek nem szolgál esős időben a puskája.”⁹⁰

Későbbi írásaiból kiderül az is, hogy Bethlennek voltak gondolatai, elképzelései a hadvezetés némely elméleti problémáiról is, noha helytelen lenne őt valamiféle tudományosan képzett elméleti stratégának tekinteni. Így például volt véleménye a döntés kereséséről vagy halogatásáról, az első hadiszerencse pszichológiai jelentőségéről, az ellenséggel szemben ajánlatos stratégiáról, vagy a stratégiai tartalékképzésről. Egyik levelében a döntő csata elfogadásával kapcsolatban például azt fejtegette: „az okos hadviselő emberek az harczot sok okból mindaddig kerülük, valamig egyéb lehet benne, először minden külső stratagemákkal szoktak élni és az harczot az utolsó szükségre, mikor egyéb nem lehet benne szokták halogatni.”⁹¹ Más alkalommal azt írta: „Én ha sok hadam volna is, de az hadnak eventusa Isten kezében lévén, nem örömet bocsátkoznék szerencsémnek harcz által való dirimálására.”⁹² Utódainak is szigorúan meghagyta a végrendeletében, hogy „Némettel szemben való viadalt elkerüljétek minden úton, hanem abból kövessétek az én hadakozásom módját.”⁹³ Erről a módról Cserei Mihály évtizedekkel későbben azt jegyezte fel: „Bethlen Gábor is nem harczczal, hanem más hadimesterséggel vehette ki a német kezéből a békességet.”⁹⁴

Katonapszichológiai kérdésekkel foglalkozva elmondja oktató-tanító szándékú leveleiben, hogy „az első szerencsét mindenkor úgy kell őrizni embernek, mint az szeme fényét, mert ha az első szerencse nem szolgál az embernek, azontúl

⁸⁵ *Petneházy István* († 1634) a 15 éves háborúban tűnt ki kiváló katonai képességeivel. 1604-től sikeresen harcolt Bocskai alatt, s eredményesen vett részt a későbbi hadjáratokban is.

⁸⁶ *Dengeleghy Mihály* († 1612) tekintélyes középbirtokosi származású hajdúkapitány a 15 éves háborúban. Enyingí Török Katával kötött házassága révén közeli rokonságba került Báthory Gábor fejedelemmel. 1608-tól haláláig lippai főkapitány volt.

⁸⁷ *Némethy Gergely* († 1612) életére és hadvezéri működésére l. bővebben *Nagy L.*: A Bocskai szabadságharc katonai története, i. m. 276–300. o.

⁸⁸ Egyéniségének legtalálhatóbb jellemzését l. *Szekfű Gyula* többször idézett Bethlen-bibliográfiájában: 30., 152–171. o.

⁸⁹ *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1876. (a továbbiakban — Bethlen pol. lev.) 54. o.

⁹⁰ *Szepesi Laczkó M.*: i. m. ETA III. k. 236. o.

⁹¹ Bethlen pol. lev., 159. o.

⁹² ETA I. k. 352–353. o.

⁹³ EÖ IV. k. 133–134. o.

⁹⁴ TT 1906. évi. 519. o.

meg szoktak félemleni és másodsor nehezebben vihetni elől őket.”⁹⁵ Más írásában arról szól, hogy az ellenséget semmiképpen sem szabad az országba bebocsátani, mert „experimentia summus docit, hogy mikoron országunkba bebocsátottuk ellenségünket, in tali casu romlottunk derekasan; árulásokra, pártütésekre akkor adták némelyek magokat.”⁹⁶ Érdekes módon az a Bethlen Gábor, aki hat támadó hadjáratot vezetett a Habsburg hatalom ellen, utódainak minden áron a védelmi stratégiát tanácsolta. Ennek fő bázisa a török ortalom, az onnan érkező hadisegítség, s amíg az megérkezik, egy jól megerősített és élelemmel ellátott várba kell húzódní s onnan harcolni az ellenséggel. A hadakozás végső summáját így foglalta össze: „Az hadakozásban pénz, serénység, fegyver kívántatik... Repositumot is a mellett tartani, gyűjtögetni, hogy a szükségnek idején legyen mihez nyúlíniuk.”⁹⁷

Bethlen Gábor megtanulta és hadvezéri ténykedése idején mindig szem előtt tartotta a hadtápellátás döntő fontosságát a háborúk kimenetelében. Jóllehet ezzel a kérdéssel nem foglalkozott olyan átfogó leírásban, mint például Zrínyi Miklós a „Tábori kis tractátá”-ban, de számos levelét lehetne idézni különösen az élelemellátás biztosítása fontosságának felismeréséről. Az esetek többségében személyesen gondoskodott és intézkedett az élelemforrások számbavételéről, biztosításáról. Az, hogy egy személyben állami vezető is volt, könnyebbé tette a helyzetét a csak katona hadvezérékénel, azonban az anyagi szükségletek biztosítása fontosságának felismerése így is értékes vonással gazdagítja Bethlen Gábor hadvezéri portréját.⁹⁸

Rendkívül kevés olyan forrástöredék maradt fenn, amely Bethlen taktikai elképzeléseiről adhatna számot. Több jel arra utal, hogy Bethlen bizonytalan volt a harcvezetési kérdésekben, s szinte gyermeki csodálkozással tekintett azokra a hadviselő „fő fő német urak”-ra, akikkel együtt küzdött a harmincéves háborúban!⁹⁹ Úgy tűnik, hogy bár fájlalva, de beletörődött abba, hogy a magyar katonaság a nyílt, nagy csaták vívására alkalmatlan, s ezért nem is törekedett arra, hogy seregét ilyen harc megvívására alkalmassá tegye. Nem arról van szó, mintha nem ismerte volna akár a kopja, akár a különböző lőfegyverek harci szerepét és jelentőségét! Sőt — Bastával egybehangozóan — ő is szeretne volna rászoktatni a magyar lovasokat és gyalogokat a kopja helyes használatára és annak megbecsülésére, ám úgy tűnik, kevés sikerrel.¹⁰⁰ Udvari katonáival gyakoroltatta a folyamatos tüzelést és örömmel számolt be róla, amikor az egyik ilyen összecsapásnál megállták a helyüket.¹⁰¹ Ám felismerte és elismerte a magyar katonák többségének „tanulatlan voltát,”¹⁰² s ebből leszűrte azt a következtetést, hogy megfelelő anyagi eszközök híján nem tud olyan hadsereget létrehozni, amelyik alkalmassá válhat a tűz és mozgás bonyolult összhangjának megvalósítására és nagy pszichikai állóképességet követelő nyílt ütközetek sikeres megvívására. Emiatt arra törekedett, hogy a könnyűlovasság gyorsaságában rejlő előnyök legnagyobb fokú kihasználásával próbálja csökkenteni hadseregének fegyverzeti, fegyvernemi és képzettségi hiányosságaiból fakadó erős harcászati hátrányait.¹⁰³

95 Bethlen pol. lev., 159. o.

96 EÖ IV. k. 134. o.

97 Uo.

98 Erről bővebben l. Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, i. m. 96—119. o.

99 L. erről pl. Bethlen Gábor 1621. augusztus 17-i levele feleségéhez: TT 1879. 214—215. o.

100 Rendelkezéseit l.: TMKAO I. k. 147., 218. o.; Bethlen pol. lev., 89. o.

101 Bethlen beszámolóját l.: ETA II. k. 389. o.

102 EÖ IV. k. 136. o.

103 Bethlen véleményét a könnyűlovasság hasznosságáról és előnyeiről l.: Bethlen pol. lev., 199. o.; Schallendorf, a cseh-morva rendek követe 1619-ben úgy nyilatkozott Bethlen lovasairól: „daß ihm die Zeit seines Lebens keinere schönere Reuterei nie vorkommen”. Idézi Horváth M.: Magyarország történelme. Pest, 1872. V. k. 202. o.

Bethlen Gábor az 1613-as fejedelemmé választása után jutott el odáig, hogy hadsereg élén, önálló döntési joggal rendelkező hadvezérként tevékenykedjen. Ilyen irányú működését az alábbi szakaszokra lehet felosztani:

- Védelmi harcok 1614—1616
- Az 1616-os támadási kísérlet a Habsburg-hatalom ellen
- Az 1619-es támadás cseh szövetségben
- Az 1620-as dunántúli hadműveletek vezetése
- Védelmi, majd támadó harcok 1621-ben
- Az 1623-as támadás
- Az 1626-os támadás

Bethlen Gábor hadvezéri tevékenységének első szakasza alapvetően védelmi jellegű volt annak ellenére, hogy 1614-ben előterjesztett a portán egy nagy-szabású támadási tervet is. Feltételezésünk szerint ez a terv hasonló volt Báthory Gábor kevésbé ismert, 1610-es magyarországi akciótervéhez, amelynek elkészítésébe minden bizonnyal Bethlen is aktívan belefolyt. Bethlen tervének kiindulási alapja az volt, hogy a szultán fedezze 10 000 katona félévi zsoldját, s ha a magyarországi haderő is csatlakozna, 20 000 fő félévi zsoldjára növeked-jék ez az összeg. A porta ezt az anyagi támogatást nem vállalta, s így a terv kivitelezése későbbre halasztódott.¹⁰⁴

Már csak azért is, mert ezekben az esztendőkből Bethlennek sokkal nagyobb gondjai voltak annál, semhogy Habsburg-ellenes támadó hadjáratra vállalkoz-zék! Mindenekelőtt Erdély védelmét kellett megszerveznie a bécsi udvar kelet-magyarországi exponenseinek az ő megbuktatására irányuló támadásaival szemben. A védelmi stratégia a porta katonai támogatásán kívül mindenek-előtt Erdély északi és nyugati váraira épült, ezek között is elsősorban Váradra, amelynek a főkapitánya Bethlen sógora volt. Uralkodásának ebben a szakaszá-ban Bethlen inkább politikusként mint hadvezérként tevékenykedett. Rendki-vül ügyes, minden eszközt igénybe vevő diplomáciával sikerült megosztania a megbuktatására törekvő ellenséges erőket, s így az erőtlen próbálkozásokat török segítség igénybe vétele nélkül is sikerült megghiúsítania. Hadvezérként ezekben a harcokban Simoni György Rhédey Ferenc, Petneházy István és Ka-muthy Balázs tevékenykedett.¹⁰⁵

Maga Bethlen személyesen egyetlen hadiakciót vezetett: Lipppa várának el-foglalását. Lipppa török kézre adása Bethlen fejedelemmé tételének egyik fel-tétele volt, ám a porta mindeddig várt követelésének érvényesítésével. Az 1616 májusában összeülő erdélyi országgyűlés a vár átadása mellett döntött, de ren-delkezését a Magyarországról is biztatott lipppai őrség vonakodott végrehajtani. Bethlen az „ország hadával” június 1-én körülvette a várat, azonban a katonák az ő felszólítására is nemmel feleltek, sőt szidalmazták fejedelmüket! Erre ágyúkkal kezdte lövetni a várat, mire a védők ki-kicsaptak a támadókra. Eb-ben a drámai testvérharcban a falak ostromát a fejedelem személyesen ve-zette. „Szép harczczal az kőfal alá menénk — írta beszámolójában — az fo-kookról az benne valókat levervén, meghágván és az várkapuig hátokon me-nénk be, sokat levágván benne; én soha ennél nagyobb vitézséget nem hallot-

¹⁰⁴ L. erről Bethlen pol. lev., 19—20. o., továbbá Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek (a továbbiakban — EOE) VI. k. 338. o.

¹⁰⁵ Tevékenységének erről az időszakáról bővebben l. Nagy L.: Adalékok Bethlen Gábor honvédelmi politikájához uralkodásának első éveiben. HK 1962. évf. 1. sz. Anyagi eszközeinek ez időbeli korlátozott voltáról l. uő.: Erdélyi „boszorkányperek” a politikai hatalom szolgálatá-ban. SZ 1978. évf. 6. sz. 1106—1115. o.

tam”¹⁰⁶ A védők közel két hétig tartották a várat, s csakis a teljes bántatlanságot biztosító feltételekkel adták fel azt.

Lippa elfoglalása az erdélyi katonáktól minden bizonnyal nem tartozott azon hadvezérei cselekedetek közé, amelyre Bethlen büszkén és jó érzéssel gondolhattott vissza, jóllehet a józan politikai megfontolások a vár átadását kívánták. Amint a rendek mondták, „ilyen utolsó veszedelmes kéntelenségükben egyebet semmi úton nem cselekedhetvén”¹⁰⁷ döntöttek így. Az adott esetben a katonai dicsőség valahogyan mégis a „lázadók”-nak jutott, hiszen ők a haza egy darabját védték! Tudomásunk szerint ezt a lázadást soha nem is követte megtorlás Bethlen részéről.

Az 1616 decemberében bekövetkezett katonai ellentámadást a fejedelem személyesen vezette. Ma sem tudjuk pontosan, hogy ennek a hadi akciónak voltak-e távolabbi célkitűzései, vagy ténylegesen csupán az, amit Bethlen Rhédeynek írt levelében megjelölt: t. i. a hajdúk elosztatása.¹⁰⁸ Ám ha valóban csupán ennyit akart elérni, akkor nehezen érthető, hogy miért kért török katonai segílyt és miért szólította csatlakozásra a magyarországi vármegyéket, városokat és főurakat is? S az év olyan szakában, amikor általában nem volt szokásos a hadakozás! Talán Rhédey Ferenc 1604—1605-ös téli hadjárata ragyogó eredményeinek megisméltődését remélte a decemberben indított hadművelettől? Nem tudjuk, csupán találgathatjuk. A felszólítottak remélt csatlakozása azonban elmaradt, s így Bethlen nem tehetett egyebet, mint hogy fegyverszünetet kötött és hazavezette Erdélybe a mintegy tizenkétezer fős hadseregét.¹⁰⁹

A későbbi fejlemények azt látszanak igazolni, hogy Bethlen az 1616-os támadás tapasztalataiból levonta a szükséges következtetéseket. Nevezetesen azt, hogy a magyarországi végvári katonaság és az ottani hajdúság csatlakozása nélkül nem lehetséges a Bocskai-féle koncepció megvalósítása: a töröktől meg nem szállt magyar területek keletről történő egyesítése.¹¹⁰ Azt is látnia kellett, hogy e katonarétegek megnyeréséhez a legtekintélyesebb magyarországi főurak támogató magatartásának biztosításán vezet az út, mert azok ekkor már határozottan ezekhez szabták cselekedeteiket.¹¹¹

Az 1619-es Habsburg-ellenes támadás politikai előkészítettsége annak ellenére kielégítőbb volt a három évvel korábbiénál, hogy bizonytalansági tényezők ez utóbbinál is akadtak. A porta támogató jóváhagyását csupán feliben-harmadában sikerült Bethlennek biztosítania, ami később ugyancsak kedvezőtlenül befolyásolta akcióképességét.¹¹² Tulajdonképpen belpolitikai téren is csupán Rákóczi György támogatását sikerült egyértelműen biztosítani, a többi kulcspozícióban levő magyarországi főúr kedvező magatartását inkább csupán remélni lehetett.¹¹³ Mindezt figyelembe véve is elmondhatjuk, hogy a felkínált cseh szövetség, az osztrák rendek nagy részének várhatóan kedvező állásfoglalása, valamint II. Ferdinánd birodalmi pozíciójának megrendülése szinte parancsoló szükségyszerűséggel vetette fel az ezekből adódó nagy lehetőség kihasználását.

Az már 1605-ben bebizonyosodott, hogy a töröktől meg nem szállt magyar területeken létrehozott, a Habsburgoktól független nemzeti monarchia — a várható török hódító törekvések és a Habsburg-ház hatalomvisszaszerzési pró-

106 L.: TMKÁO I. k. 148—149. o. és TT 1888. évf. 598—600. o.

107 EOE VII. k. 322. o.

108 Bethlen pol. lev., 85. o.

109 A felszólítást l. *Frankl* V.: i. m. I. k. 263. o. L. még *ETA* III. k. 168. o., továbbá *Horváth M.*: i. m. V. k. 163. o.

110 L. *Takáts S.*: i. m. Előszó, IX. o.

111 L. *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, i. m. 60—62. o.

112 Erről bővebben l. *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. I. m. 139., 202—204. o.

113 L. erről *Szilágyi S.*: I. Rákóczy György. Budapest, 1893. 47. o.

bálkozásai közepette — csakis nyugat-európai segítséggel, mindenekelelt az úgynevezett örökös tartományok aktív anyagi és katonai támogatásával maradhat fenn. E feltételek hiányában utasította vissza 1605 őszen Bocskai István a tavasszal még szinte követelt királyi koronát, amit a szabadságharc résztvevőjeként Bethlen is jól tudott. Ezt a felismerést tükrözi különben az 1614-es portai előterjesztése is, ahol már felmerül Csehország, Magyarország és Szilézia csatlakozása is. Ennek híján Bethlen nem tűzhetett távolabbi célt maga elé, mint a Bocskai által az 1606-os békében biztosított felsőmagyarországi vármegyék megszerzését és Erdélyhez csatolását.¹¹⁴

Bethlen Gábor abban a tudatban indította meg a támadását, hogy a felkelt cseh-morva rendek a detronizált II. Ferdinánd helyett őt választják cseh királynak. Ez a perspektíva megcsillantotta a magyar nemzeti monarchia visszaállításának reális reményét is. Am még nem ért ki Erdélyből, amikor e stratégiai elképzelések megvalósulása elé komoly akadályt állított az a körülmény, hogy a cseh rendek, ígéretük ellenére, nem őt, hanem Pfalzi Frigyes, a protestáns unió fejét és az angol király vejét választották királyukká. Ugyanakkor II. Ferdinándot a várakozásokkal ellentétben mégis a német-római birodalom császárává választották. Így Bethlen támadási célja automatikusan a királyi Magyarország minél nagyobb területének megszerzésére korlátozódott. Azzal a halvány reménnyel, hogy a Ferdinánddal összeütközésbe került osztrák protestáns rendek készek lesznek Bethlenhez csatlakozni és így jelentős ausztriai területek csatlakoznak Magyarországhoz.

Bethlen Gábor 20 000 főt meg nem haladó,¹¹⁵ nagy többségében könnyűlovas,¹¹⁶ közepes szinten felfegyverzett és harcképzett¹¹⁷ hadserege önmagában elégtelen volt még szerényebb célok megvalósítására is! A töröktől meg nem szállt magyar területek Bethlen uralma alatti egyesítéséhez elengedhetetlenül szükség volt a cseh szövetséges hadsereg támogatására, amely segítséget a cseh korona megszerzésének reményében csatlakozott Bethlen ki is akarta aknázni. A hadműveletek egyelőre sikeresen folytak: Felső-Magyarországot a Rákóczi György vezette felkelés harc nélkül biztosította a számára, az alsó-magyarországi végvárakat pedig az önként kaput nyitó magyar őrség adta Bethlen kezére. Ily módon Magyarország, a Dunántúl kivételével, mintegy négy hét leforgása alatt Bethlent uralta. Ez a jelentős eredmény anélkül született meg, hogy Bethlennek szorosan vett hadvezéri tevékenységet kellett volna kifejtenie. Ezt elvégezte helyette Rákóczi György, Széchy György és Rhédey Ferenc. Bethlen az első hetekben tulajdonképpen csupán annyi hadvezéri tevékenységet fejtett ki, hogy a személyes vezetése alatt vonuló északi hadoszlopot a komolyabb ellenállást nem tanúsító vidéken elvezette Nagyszombatig.¹¹⁸

Itt találta magát először szemben olyan helyzettel, amikor fontos hadvezéri döntést kellett hoznia! Az történt ugyanis, hogy a magyarországi felkelés és Bethlen közeledésének hírére Bécs védelmére rendelt császári haderő a Dunához közeledett, szemmel láthatóan a jobbpartra való átkeléshez készülődve. Elsőrendű fontosságú célként merült föl a folyamatkeles megakadályozása és a hátrányos helyzetbe került császári sereg döntő csatára kényszerítése a balparton. Az erőviszonyok úgy alakultak, hogy ha Bethlen teljes seregével csat-

114 L. Nagy L.: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért, I. m. 200—201., 236. o.

115 Bethlen seregének tényleges hadlétszáma i. Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. I. m. 77—79. o.

116 L. uo. 87—88. o.

117 A hadsereg alkotóelemeire az újabb kutatásokat tükröző eredményeket i. Nagy L.: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. Magyar Történelmi Tanulmányok, VIII. KLTE Debrecen, 1975.

118 A hadjárat részletes eseménytörténetét i. Nagy L.: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért, I. m. 150—167. o.

lakozik a szövetségesekhez, akkor mintegy 36 000—40 000 főnyi katonaság kerül szembe a 26 000 főnyi császári sereggel.¹¹⁹ Ez a létszámfölény még abban az esetben is a Habsburg haderő vereségének a reális lehetőségét hordta magában, ha tekintetbe vesszük a magyar sereg fegyverzeti és képzettségi hiányosságából fakadó harcászati hátrányokat. Bethlen azonban nem az erők azonnali egyesítése mellett döntött! Csupán serege egy részét küldte Rhédey parancsnoksága alatt a cseh hadszíntérre,¹²⁰ maga a sereg másik részével Pozsony birtokba vételére vonult. A város védelmének erősítésére érkezett kétezer landsknecht kardélre hányatása után az akkori Magyarország fővárosának birtokába jutott.¹²¹ Ez október 15-én ment végbe, ám Bethlen még ezt követően sem vezette katonáit rögtön Ulrichskirchenhez, ahol a döntő nagy csata volt kibontakozóban, hanem csupán tíz nappal később indult meg Pozsonyból az ütközet színhelyére.¹²² Ez a késedelem jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Buquoi tábornagy vezette császári seregnek sikerült kevés veszteség árán végrehajtania a folyamátkelést és Bécs védelmére vonulnia, s így nem tudták a császári hadat a Duna balpartján, számára kedvezőtlen körülmények között, döntő csatára kényszeríteni.

Bethlen Gábor hadvezéri mulasztását annak ellenére ki kell mondanunk, hogy a több mint tíz éve megjelent monográfiában igyekeztünk felmenteni őt e mulasztás elkövetésének terhe alól.¹²³ Az ott felhozott érvek kétségtelenül el kellett hogy gondolkoztassák Bethlent. Ám a dolgok újbóli átgondolása azt erősíti meg, hogy a fejedelem a több mint kéthetes késlekedéssel helyrehozhatatlan mulasztást követett el! Ilyen kedvező körülmények a császári hadsereg döntő nyílt csatában való megverésére soha többé nem alakultak a számára!

Vajon mi lehetett e késlekedés oka? Hiszen október elején még maga Bethlen írta Thurzó Imrénék: „valameddig mezőn való harcz által dolgunk el nem válik, heában való dolog várak alatt való tekergésünk.”¹²⁴ Két nappal későbbi levelében ismét a döntő ütközet megvívásának szükségessége mellett foglalt állást: „minden fundanemtuma az dolgunknak csak az egy szemben való viadálnak eventusán áll!”¹²⁵ E levelekből világosan kitűnik, maga is úgy látta, a stratégiai végcél csakis a döntő ütközet megvívásával, kierőszakolásával érhető el! Ennek ellenére, kevésbé fontos feladatok végrehajtásával bajlódva, addig húzta-halasztotta a leendő ütközet színhelyére vonulást, amíg késő nem lett. Ezt a meglehetősen érthetetlen döntését — pontosabban a döntés ilyen halogatását — vizsgálva csakis arra gondolhatunk, Bethlen nem merte magára vállalni egy ilyen sorsdöntő nyílt csata vezetésének kockázatát. Ha ugyanis a harctérre vonul, ott a fővezérlet — rangja után — őt illeti meg. Bethlen pedig soha életében nem vezényelt nyugati zsoldos seregeket nyílt ütközetben, sőt nem is vett részt ilyen méretű és harcrendszerű csatában. Amikor október 26-án, a kibontakozó csata harmadik napján mégis a harc színhelyére érkezett, a látottakról megrendülve írta Rákóczi Györgynek: „gyermekségmentől fogva soha én annál szörnyebb rettenetesebb lövést nem láttam és erősebb harczot!”¹²⁶ Ez a három napos viadal a nyugati seregek nyílt csatái között pedig ugyancsak közepes heveségű harc számba ment. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy

119 L. Oberleitner: Beiträge zur Geschichte des dreißigjährigen Krieges, Arch. für Kunde österr. Geschichts — Quellen, XIX. k. 8—9. o. Vö.: Bethlen pol. lev., 151., 155. o.

120 Bethlen Rhédeyvel mintegy 10 000 lovas küldött a szövetségesek segítségére.

121 Bethlen Gábor 1619. október 18-i levele Kemény Boldizsárhoz: RSR Cluj, Arch.fam Kemény I/113.

122 Sáros megyei követek 1619. november 26-i levele Pozsonyból Újfalusi László alispánhoz: CSSR Prešov, Sáros vm. lt. Acta pol. 1619. 30. sz.

123 L. Nagy L.: Bethlen Gábor a független Magyarországért. I. m. 174. o. 198. o.

124 Bethlen pol. lev., 141. o.

125 Uo. 138. o.

126 Uo. 146. o.

a folyamatkélést végrehajtó császári sereg mindössze hatszáz katonát veszített a többnapos küzdelemben.¹²⁷

Méltán fölmerül a kérdés: ha Bethlen nem merte vállalni nyugati mintájú zsoldos ezredek harca vezetésének felelősségét, miért nem küldte az egész seregét Rhédey vezetésével az ütközet színhelyére? Ebben az esetben ugyanis Thurn gróf vezethette volna az egyesített seregek harcát, s Rhédey a magyar csapatokat vezényelte volna valamelyik szárnyon. A fölmerülő kérdésre adható feleletet kutatva az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Bethlen, amint értesült a cseh rendek ígéretszegéséről, lelke legmélyén már ekkor elválasztotta az ügyét az övékétől. A szerényebb politikai célkitűzés mellett döntött, és nem kívánta kockára tenni az egész haderejét a cseh hadszíntéren. Éppen ezért Rhédeyvel csupán azt a könnyen és gyorsan mozgó seregrészt küldte a cseh táborba, amelyik viszonylag kevés veszteséggel tud elszakadni az ellenségtől, még vereség esetén is. Ezt a feltételezést támasztják alá Bethlen további lépései is. Novemberben a kívánságára Pozsonynál folyamatkélést végrehajtó szövetséges csapatokat Bécs körülzárására vitte, hogy ezzel Buquoi és Dampierre katonáit a városba beszorítsa,¹²⁸ mialatt egyes csapatai megkezdik a Dunántúl birtokba vételét.¹²⁹ Bécs alól három nap elteltével elvonult. Homonnai Drugeth György felső-magyarországi betörését hozta föl elvonulása okául, ám tudjuk, hogy azok ellen csupán néhány száz katonát küldött. Katonái Sopront foglalták el, s más ausztriai és dunántúli helységeket vettek birtokukba.¹³⁰ Ezzel egyelőre megelégedvén decemberben Pozsonyban fölvette a „Magyarország fejedelme” címet és január közepén Szent Mihály napjáig szóló fegyverszünetet kötött a bécsi udvarral.¹³¹ Noha az egész fegyvernyugvás alatt sűrűn hangoztatta, hogy nem akarja magukra hagyni a szövetségeseit, mert az adott szón kívül a közös érdek is ezt követeli meg,¹³² a valóságban elválasztotta ügyét a cseh felkelőktől, nem tett meg minden tőle telhetőt az őket fenyegető katasztrófa elhárítására. Bethlennek ezt a magatartását a cseh történetírás mindig fölöttébb kárhoztatta, a szövetségeselek rászedésével és cserbenhagyásával vádolva őt. Ám az igazság az, hogy előbb a cseh rendek csapták be a fejedelmet a királyi korona ígéretével, s Bethlen legfeljebb visszaadta a kölcsönt. Világosan kell látnunk azonban azt is, hogy az adott külpolitikai és katonai erőviszonyok között Bethlen húsz-ezer főt meg nem haladó, hiányos fegyverzetű és képzettségű hadserege semmiképpen sem menthette volna meg a cseh felkelést az elbukástól. Legfeljebb feláldozhatta volna magát és seregét egy olyan szövetség „oltárán”, amely mindkét fél részéről érdeklévkéngenciáktól és hátsó gondolatoktól terhes kapcsolat volt.¹³³ Emiatt nem vonult 1620-ban sem a csehországi hadszíntérre, hanem kihasználva a császári haderő ottani lekötöttségét, a Dunántúlon szélesítette ki és szilárdította meg a hatalmas pozícióját.¹³⁴

A fejedelem 1619-es és 1620-as hadvezéri működéséről elmondhatjuk, hogy azt a váratlanság, a meglepés tényezőinek kihasználása, a pozícióelőny szerzésre való törekvés, továbbá a várostromok és a nyílt nagy csaták kerülése jellemez-

127 Káldi Ferenc 1619. november 2-i levele Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss. 128 L.: Eszterházy M... I. k. 94—95. o.

129 Bethlen 1620. február 20-i levele portai követeihez. L.: Magyar történelmi tár (a továbbiakban — MTT) IV. k. 199. o. Vö. Chernel K.: Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Szombathely, 1879. II. Rész, 65—66. o.

130 L. erről Nagy L.: Bethlen Gábor a független Magyarországért. I. m. 194—196. o.

131 Erről bővebben l. Angyal D.: i. m. 238—258. o.

132 L. pl. Bethlen pol. lev., 165—168., 180—184. o.; Vö. Forgách Zsigmond nádor 1620. március 7-i Révay Péternek írt levelével: CSSR Bratislava, Szlovák Közp. lt. Révay — corresp.

133 L. Demkó K.: A magyar-cseh konföderáció és a beszercebányai országgyűlés, 1620. Sz. 1886. évf.

134 Erről részletesen l. Nagy L.: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. évf. 2. sz.

te. Ez a hadviselés vitathatatlanul összhangban állt a bethleni had fegyvernemi, fegyverzeti és képzettségi állapotából adódó lehetőségekkel és Bethlen hadvezéri ismereteivel. Arra vonatkozóan, hogy a fejedelem nem megalapozatlanul húzódozott egy nyílt nagy csata vállalásától, egyértelmű bizonyosságot szolgáltatott mind a lakompaki összecsapás, mind a mintegy ötezer főnyi magyar katona szereplése a fehérhegyi csatában! Lakompaknál Huszár István 4500 főnyi, nagyrészt végváriakból álló seregét szinte pillanatok alatt megfutamtotta Dampierre 1400 főt meg nem haladó hadoszlopa.¹³⁵ A fehérhegyi csatában részt vett magyarok szerepléséről pedig maga Bethlen is azt írta: „ott egy magyar sem vitt, hanem csak mind elfutott, et quod majus harmada sem volt jelen, mind kurva anyjokban voltak akkor is praedálni!”¹³⁶ A magyar sereg várostromra való alkalmatlanságát híven dokumentálta többek között az a kudarc, amelyet a bethleni had a fejedelem személyes vezetése alatt szenvedett el Hainburg alatt.¹³⁷

Ezek a hadiesemények egyértelműen föltárták a magyar sereg taktikai hátrányait. Ezek ismeretében Bethlen érthetően nem mert nyílt csatát kockáztatni 1621 első felében sem Buquoi jóval kisebb serege ellen, jóllehet gondolkodott a dolgon.¹³⁸ Amikor a császári sereg ellentámadásra lendült, egészen Kassáig visszavonult előle, csupán néhány megerősített őrségű várat hagyva az útjában. Ez a visszavonulás természetesen semmiképpen sem volt valamiféle „főlényes stratégia” terméke — amint egyes munkák minősítették azt¹³⁹ —, hanem a dolgokkal való kényszerű megalkuvás eredménye. Vitathatatlanul ez volt az egyetlen helyes és járható út a hadvezér számára. Bethlen, jól kihasználta a tér és az idő számára kínálkozó előnyeit, Érsekújvárnál kifulladásztotta a oszszári támadás lendületét, s ezzel időt nyert arra, hogy újjászervezett seregével ellentámadásba lendüljön ellenük.

Több jel arra utal, hogy 1621 augusztusában és szeptemberében — a jägern-dorfi fejedelem nyugati zsoldos ezredeinek csatlakozása után — Bethlen kész volt nyílt ütközetet is vállalni a Dampierre és Buquoi eleste után megfelelő vezér híján maradt magyarországi császári haddal.¹⁴⁰ Ám akkor azok nem fogadták el a kihívást, hanem a Csallóközben és a kezükre került várakban és városokban védekeztek hatékonyan. Bethlen az egyesült sereggel nem tudta Pozsonyt sem visszafoglalni.¹⁴¹ A nikolsburgi békekötésben Alsó-Magyarország és a Dunántúl feladására kényszerült. Vissza kellett adnia a birtokába került királyi koronát és le kellett mondania az 1620 augusztusában felvett „választott magyar királyi” címről is. Ennek fejében viszont megtarthatta Felső-Magyarországot és a Tiszántúlt, amelyet Erdélyhez csatolva, ezen a területeken egy erős, tekintélyes magyar fejedelemséget épített ki.¹⁴²

Meglátásunk szerint a nikolsburgi békekötésben Bethlen elérte az adott körülmények között elérhető maximumot. A nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása mellett gazdasági és katonai erőforrásainak korlátozott volta sem tette lehetővé ennél nagyobb célkitűzés megvalósítását. Ám ő nem akart — nem

135 L. uo. 83. o.

136 L. *Hatvani (Horváth) M.*: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból, Pest, 1857–59. IV. k. 237–241. o.

137 L. *Nagy L.*: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. évf. 2. sz.

138 Bethlen leveleit erről a tervéről, majd az attól való elállás megindoklását l.: MTT XXVII. k. 25. o., továbbá Bethlen pol. lev., 263–275. o. L. még Thurzó Szaniszló 1621. március 19-i levele Nagyszombat város tanácsához: ČSSR Trnava városi lt., Bethlen-kori iratok.

139 L. erről *Wittman T.*: Bethlen Gábor. I. m. 83. o.

140 L. Thurzó Imre 1621. július 10-i, 12-i és 14-i leveleit édesanyjához: ČSSR Bitsai lt., Thurzó corresp. 894. Vö. TT 1879. évf. 212–213. o.

141 L.: TT 1879. évf. 215. o. Bővebben a kérdéstről l. *Nagy L.*: i. m. HK 1960. évf. 2. sz. 101. o.

142 L. erről *Székfü Gy.*: i. m. 51. o.

tudott — belenyugodni a változtathatatlanba és még két alkalommal kísérletet tett a magyar nemzeti monarchia visszaállítására. Amint köztudott, mind az 1623-as mind az 1626-os próbálkozása lényegében sikertelen maradt. A kudarc oka most is elsősorban a külpolitikai viszonyok kedvezőtlen alakulásában rejlett, de hozzájárultak ahhoz egyéb tényezők is. Így például méltán elmondhatjuk, hogy az 1623-as támadás nemcsak kül- és belpolitikailag volt megalapozatlan, hanem katonailag is. Bethlen ugyanis a szükséges pénz híján az 1619—1621-es, zömében időszakos-zsoldos hajdúseregek helyett nagyrészt feudális kontingensekből álló, nyílt ütközetre vagy várostromra még alkalmatlanabb haddal indult támadásra.¹⁴³ Ez a sereg, amikor Hodolinnál körülfárta Montenegro tábornok egyharmadnyi erejű hadát, egyszerűen megtagadta az elsáncolt ellenség megostromlására adott parancsot!¹⁴⁴ Így Bethlen örült annak, hogy fölöldhatta az ellenség ostromzárát, és szívesen kötött a nikolsburginál valamivel kedvezőtlenebb békét is.

A hodolini kudarc láttán Bethlen ugyan „nagy búsulással” mondotta Kemény előtt: „csak ez egyúttal Isten engedné boldog végét dolgának, soha többé, szidva mondotta, az ilyen nemzetével derék dologhoz nem kezdene”.¹⁴⁵ E fogadkozása ellenére 1626-ban mégis újabb támadásra indult az 1623-asnál alig valamivel jobb minőségű sereggel.¹⁴⁶ Igaz, a nemzetközi erőviszonyok ekkor kedvezőbbnek ígérkeztek a korábnál, de Bethlen nyugat-európai szövetségesei sorra vereséget szenvedtek, és maga is sikertelennek bizonyult Wallensteinnel szemben. Történetírásunk hajlott afelé, hogy Bethlen drégelypalánki elszakadását az ellenségtől szintén valamiféle „fölnyenes stratégiá”-nak minősítse.¹⁴⁷ Ám még a Bethlent rajongásig tisztelő Kemény János is azt írta, hogy „az ellenségnek véletlen (ti. váratlanul) érkezett nagy erejétől és az harchelynek alkalmatlanságtól való féltünkben” történt az éjszakai csatahely elhagyása.¹⁴⁸ Bethlen maga is egyértelműen úgy nyilatkozott: ha nyílt csata megvívására került volna a sor, az ellenség a biztos győztes.¹⁴⁹

A drégelypalánki szembenállás alkalmával újból előtűnt Bethlen azon hadvezéri gyengéje, hogy a fejedelem alkalmatlannak érezte magát nyílt, nagy csata vezetésére. Amikor ugyanis úgy látszott, hogy elkerülhetetlen a csata megvívása, maga helyett, elkésve, Petneházy István jenői főkapitányt bízta meg a harc irányításával. A tizenötéves háborúban nevelődött, s a regulális zsoldos ezredek harcát is ismerő öreg katona elhülve tiltakozott az ilyen „alkalmatlan” időben megnyilvánuló „fejedelmi kegy” ellen. A helyszínen fejedelmi jelzészlőhordozóként jelen levő Kemény János visszaemlékezése szerint a „kised, módos, immár öreg idejű, de híres vitéz úremler” e parancsot hallván „igen háborodva felel: Nem most volna annak ideje, ha mit akart felséged énreám bízni, holott az hadaknak nincs arról ordinantiájok, s ki fogja az én parancsolatomat?” Bethlen erre a saját tollas vezéri botját adta oda Petneházynek a kinevezés hitelessé tétele végett, amire az nagy dohogva elment „az seregeket rendelni”.¹⁵⁰ Azt, hogy a nyílt csata vállalásának kockázatával szembe került fejedelem ugyancsak „konfundálódott”, maga is megvallotta későbbben. Kemény saját fülével hallotta tőle annak elismerését, hogy „soha oly szoros igye nem volt, ki-

143 L. Nagy L.: i. m. Magyar Tört. Tanulmányok VIII. KLTE Debrecen, 1975. 39. o.

144 A parancsmegtagadás leírását l. *Kemény J.*: i. m. 105. o.

145 Uo.: 102—103. o.

146 Az 1626-os hadrendet l.: *TMKÁO I. k. végén lévő táblázaton. Vö.: MTT XXVII. k. 92—95., 101. o.*

147 L. Wittman T.: Bethlen Gábor, 118. o. Vö.: Magyarország története. Budapest, 1962. II. k. 187. o.

148 L. Kemény J.: i. m. 125—128. o.

149 Bethlen Gábor 1626. október 8-i levele Illésházy Gáspárhoz: *MTT XXVII. k. 198. o.*

150 *Kemény J.*: i. m. 124. o.

nek végig úgy rettegte volna.”¹⁵¹ Ez az önkritikus beismerés sajátos módon nem kapott kellő figyelmet a Bethlen hadvezéri tevékenységét értékelő későbbi irodalomban.

*Bethlen Gábor helye
a török hódoltság kori magyar hadvezérek között*

A felszabadulás utáni magyar történeti és hadtörténeti irodalom — közte jelen szerző több korábbi írása is — Bethlen Gábor hadművészetét a Hunyadiak hadművészete folytatásaként értékelte, amely élenjáró szerepet töltött be a XVI—XVII. századi magyar hadművészet fejlődésében, s egyúttal azt a tetőpontot képezte, amelyet utódai nem tudtak tovább fejleszteni. Megfogalmazásunk szerint ez utóbbi alapvetően a politikai és katonai viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt történt így, de emellett azért is, „mert nem akadt utódai között hozzá hasonló hadvezéri és hadszervezői képességekkel rendelkező katonai vezető.”¹⁵² Ez az értékelés az újabb kutatások és elemzések tükrében így, ilyen formában nem állja meg a helyét. Részben azért nem, mert például a Bocskai-szabadságharc hadserege fegyverzet és képzettség terén valamivel magasabb szinten állt a bethleni-hadnál,¹⁵³ de nem volt csökkentebb harcászati értéke Bethlen seregénél Thököly Imre 1679—1684 közötti kuruc hadának sem.¹⁵⁴ Ami pedig a hadvezéri „rangsorolást” illeti, ott tekintetbe kell vennünk például azt, hogy Báthory István hadvezéri működésének elemzésével a magyar marxista hadtörténetírás nem is foglalkozott, de csaknem hasonló módon elhanyagolta például I. Rákóczi György vagy Thököly Imre hadművészetének konkrét, elemző értékelését is.¹⁵⁵ E három említett történeti személyiség pedig semmiképpen sem volt kisebb képességű hadvezér Bethlen Gábornál, sőt Báthory István minden bizonnyal túl is szárnyalta őt ezen a téren.¹⁵⁶

Mind ez természetesen nem jelenti egyúttal Bethlen katonai, hadvezéri érdemeinek elvitatását, azok kétségbe vonását! Pusztán arról van szó, hogy hadtörténetírásunk a XVI—XVII. század magyar történetével foglalkozó irodalomban bekövetkezett aránytévésztéseket¹⁵⁷ átvéve, kellő megalapozottság nélkül, túlértékelte Bethlen Gábor hadvezéri képességeit és az általa elért katonai eredményeket. Pontosabban szólva: a kedvező külpolitikai és belpolitikai konstellációk mesterei kihasználásából származó előnyöket és eredményeket hajlamosak voltunk egyúttal kimagasló hadvezéri produktumokként is értékelni. Rendkívüli mértékben hozzájárult ehhez az aránytévésztő értékeléshez az a körülmény, hogy Bethlen Gábor személyét, államférfiúi és hadvezéri tevékenységét elsősorban önértékelései, és a valamilyen ok miatt tőle függő személyek ítéletmondásai, valamint Kemény János munkája nyomán értékeltük, figyelmen kívül hagyva e források elfogultságát és manipulatív tendenciáit. Ahhoz, hogy ez a szemlélet átlántságot nyerjen a széles köztudatba is, jelentősen hozzájárult

151 Uo.

152 Nagy L.: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. I. m. 204. o.

153 Bocskai hadserege 1605-ben mintegy 60 000 főt számlált, a sereg nagy része a tizenöt éves háborúban kiképzést nyert a császári hadseregben, továbbá Basta és Dampierre közel 20 000 hajdút és székelyt látott el modern lőfegyverekkel. Bocskai hadának „expertusabb” voltára negyven esztendő múltán is visszaemlékezett I. Rákóczi György, aki 1605 elején Bocskai udvari apródjaként kezdte katonai pályafutását. L. Szilágyi S.: A két Rákóczy György fejedelem családja levezérese, 214. o., továbbá MHHS XXXI. k. 43. o.

154 L. erről Nagy L.: Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. (Kiadás alatt az Akadémiai Kiadónál.)

155 L. erről: Magyar katonai folyóiratok repertórium. II. Hadtörténelmi Közlemények, (1954—1978) Budapest, 1979.

156 Thököly hadvezéri portréjáról l. Nagy L.: „Nem jöttünk égi Hadak Utján...” c. tanulmánykötetében. (Megjelenés alatt a Magvető Kiadónál.)

157 Erről legújabbban l. Nagy L.: Bethlen Gábor a magyar történelemben című idézett munkáját.

más körülmény is. Így például az, hogy olyan kiváló és sikeres regényíró, mint Móricz Zsigmond, Bethlen Gáborban látta — és az Erdély-trilógiában sikerrel láttatta másokkal is — „a letűnt századok egyik legnagyobb magyarját, legmagyarabb nagyságát.”¹⁵⁸ Jóllehet a regényíró rámutatott hőse emberi gyengéire is, de államférfiúként és katonaként tökéletesnek mutatta őt.¹⁵⁹ Más lapra tartozik, hogy a két világháború közötti időszak magyar közvéleménye még ennyi kritikát is sokallott, és voltak, akik Móriczot ugyanúgy Bethlen „gyalázásával” vádolták, mint a fejedelemtől tudományos biográfiát író Szekfű Gyulát.

Tanulmányunk elején idéztük Bethlen önértékelését — Kemény tolmácsolásában — miszerint a legnagyobb öröme telt a hadvezetésben, de annál kevésbé szívesen végezte hadszervezés és a hadellátás munkáját.¹⁶⁰ Az adatok azonban amellett tanúskodnak, hogy Bethlen elsőrangú hadszervező volt, a lehető legmagasabb szinten oldotta meg a hadsereg hadtápellátását is, ám nem érte el ezt a szintet stratégaként és főként nem taktikusként. Stratégiájának fogyatékoságai különösen az 1623-as és az 1626-os hadjáratoknál mutatkoztak meg, amikor is rosszul mérte fel az elérhető végcél, s ezért, az elért részsikerek ellenére, mindkét hadjárat alapvetően kudarccal végződött, hiszen egyik sem vitte közelebb a fejedelmet nagy célja megvalósításához. Taktikusként Bethlen meg sem kísérelte, hogy nyugati zsoldos ezredek ellen nagy nyílt ütközetet vezessen. Úgy tűnik, ehhez nemcsak az önbizalma hiányzott, de nem voltak hozzá elegendő elméleti ismeretei és gyakorlati tapasztalatai sem. Emberileg rendkívül pozitív vonás az, hogy az e téren meglévő hiányosságait önkritikusan felismerte, s nem is vállalkozott olyan feladatra, amelynek ellátására elégtelennek érezte magát.

Bethlen Gábor hadvezéri megítélésénél természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt, hogy a XVII. században korszerűnek számító taktika kérdéseiben bizonytalanságot árult el olyan — a nyugati zsoldos ezredek Bethlennél közelebről ismerő — hadtudós és hadvezér is, mint Zrínyi Miklós.¹⁶¹ Nem csoda tehát, hogy az a Bethlen Gábor, aki modern nyugati hadsereget harctevékenység közben — Basta kisebb és vegyes haderőnemekkel végrehajtott erdélyi ütközeteit leszámítva¹⁶² — 1619. október végén látott először, még sokkal bizonytalanabban érezte magát ezen a területen! Éppen ezért fölöttebb bízott a vele szövetséges nyugati hadvezérekben. Néha talán a kelletnél többre is értékelte őket. 1621 augusztusában például nagy örömmel írta feleségének, hogy a „német” herceggel nagyon jól megértik egymást, s hogy „igen nagy német grófok és urak vadnak velünk, kik a hadakozáshoz értenek.” Ez olyan nagy önbizalommal töltötte el őt, hogy bizonyosra vette Pozsony bevételét, sőt ilyen távolabbi terveket is melengetett magában: „Én talám Prágában fogok menni.”¹⁶³

Hasonlóan sokat remélt a fél Európán végig űzött Mansfeldtől is 1626-ban, aki ugyan kinézésre „egy közönséges muskétásságot sem érdemlett volna” — írta róla a csúfolódásra hajlamos Kemény János — noha „egyébiránt híres practicus hadviselő ember” volt.¹⁶⁴ Mindkét alkalommal csalódnia kellett: egyikük sem válhatta be a személyéhez fűzött vérmes reményeket. Minden való-

¹⁵⁸ Móricz Zsigmond 1913. február 1-i levele Hegyaljai Kiss Gézához, idézi Réz P.: A „Tündérkert”-től a „Hadak útja”-ig. Budapest, 1971. 445. o.

¹⁵⁹ L. erről Veres A.: Alkotói szándék és művészi anyag ellentéte Móricz Tündérkert-jében. (In: Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére. Budapest, 1979.) 235. o.

¹⁶⁰ Kemény J.: I. m. 150–151. o.

¹⁶¹ L. Perjés G.: Zrínyi Miklós a hadtudományi író. (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. I. m. 31–33. o.)

¹⁶² Basta erdélyi hadseregének nagyobb részét hajdúk és székelyek alkották Erdélyben.

¹⁶³ Bethlen Gábor 1621. augusztus 17-i levele feleségéhez: TT 1879. évf. 214–215. o.

¹⁶⁴ L. uo.

színűség szerint ez a csalódás is hozzájárult ahhoz, hogy 1626 után Bethlen érdeklődése kelet felé fordult újabb támadó akciójának előkészítése terén, amelyben korán bekövetkezett halála akadályozta csak meg.

Bethlen Gábor hadvezéri portréjának még ily rövid, vázlatos áttekintése is dokumentálja, hogy a marxista magyar hadtörténetírásnak mennyi pótolnivalója van a XVII. századi magyar hadtörténet kutatása és elemző értékelése terén! Részletes „hiányjegyzék” összeállítását mellőzve, csupán a nagyobb fehér foltokra szeretnénk — a jövőbeni kutatás figyelmét felhívandó — rámutatni: a tizenötéves török elleni háború története; magyar katonai részvétel a harmincéves háborúban; a két Rákóczi György hadseregének és hadművészetének története; II. Rákóczi György lengyelországi és törökellenes háborúinak története; a XVII. századi kuruc harcok összefoglaló története; a XVII. századi kuruc hadsereg és hadművészet története; a visszafoglaló háború elemző értékelése; magyar részvétel Magyarország török uralom alóli felszabadításában. E hiányok pótlásán túl azonban el kellett végeznünk a XVII. századi magyar hadművészet és az egyetemes hadművészet kapcsolatának konkrét, elemző vizsgálatát is, mert enélkül például meglehetősen bizonytalan értékű bármely XVII. századi magyar hadvezér — így Bethlen Gábor szerepének — megítélése is abból a szempontból, hogy milyen helyet foglalt el valójában a század európai hadvezéreinek sorában?

A XVII. századi magyar hadtörténet feltárása terén mutatkozó hiányok, fehér foltok természetesen csupán akkor szüntethetők meg megnyugtató módon, ha a XVII. századra vonatkozó magyar marxista történetírás e téren mutatkozó hiányosságai is megszűnnek. Hiszen ma még nincs a politikátörténet terén megnyugtató módon feltárva sem Rudolf, sem II. Ferdinánd magyarországi uralkodásának története. Ám ugyanezt elmondhatjuk például Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor erdélyi fejedelmek uralkodásával kapcsolatban is, s bizony ugyancsak elkélne Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György erdélyi államának mindenfajta túlzásoktól, különböző előjelű elfogultságoktól mentes marxista összefoglalása és értékelése is. A hadtörténetírás önmagában képtelen arra, hogy elvégezze a gazdasági, társadalmi és politikátörténeti kutatások terén megoldásra váró feladatokat. Enélkül pedig a hadtörténetírók ugyancsak bizonytalan talajon mozognak az egyes háborúk, vagy hadvezérek megítélésénél! Mert például Bethlen Gábor hadvezéri működésének megnyugtató tisztázásához is elengedhetetlenül szükséges annak ismerete, hogy Habsburg-ellenes háborúi milyen anyagi és véráldozatokat vontak maguk után Erdélyben és Magyarországon? Ennek a problémának a megnyugtató tisztázása szintén nem mellékes szempont Bethlen hadvezéri ténykedésének megítélésénél, hiszen soha sem volt közömbös valamely hadvezér értékelésénél, hogy az eredményt mekkora veszteségek árán érte el? Ez a két példa is híven dokumentálja, hogy az újabb kutatásokon és adatfeltárásokon túl milyen komoly forráskritikai munka vár még a Bethlen-kor történész és hadtörténész kutatóira, amelynél nem szabad teret engednünk sem az egyéni szimpátia, vagy antipátia, sem a tekintélyelv szempontjainak. Bethlen Gábor hiteles hadvezéri portréjának megalkotásánál az eddiginél sokkal jobban kell támaszkodnunk a túloldalon álló kortársak, így például Eszterházy Miklós, Pázmány Péter vagy Dampierre, Buquoi és Wallenstein császári hadvezérek véleményére is, amelyek új színekkel gazdagíthatják történelmünk e vitathatatlanul nagy formátumú egyéniségének ma is méltán megbecsült alakját.

ПОЛКОВОДЕЦ ГАБОР БЕТЛЕН

Резюме

Историческая и военно-историческая литература, посвященная исследованиям военной деятельности Габора Бетлена, как правило, квалифицировала полководческую деятельность князя на основе результатов его военных кампаний. Однако этот критерий не всегда может быть авторитетным, ибо в неблагоприятных условиях отличные военачальники также оказывались неудачливыми, в то же время благоприятное складывание соотношения сил и посредственным полководцам уже не раз доставляло значительные успехи. Именно поэтому автор статьи рассматривает вопрос: какие требования предъявлялись к хорошему полководцу в XVIII веке и в какой мере отвечал им Габор Бетлен, избранный в 1613 году князем? Данные того времени свидетельствуют, что Бетлен в молодости приобрел все военные знания, которыми непременно должен был владеть любой современный военачальник. В сражениях 15-летней антигабсбургской борьбы Трансильвании он выдвинулся как войсковой командир, а во время правления Габора Батори на посту придворного главного капитана смог расширить свои знания главным образом в области военной организации и военного снабжения. Несмотря на то, что он сам предпочитал руководить военными действиями, многие данные свидетельствуют, что Бетлен и во время своего княжества был скорее хорошим военным организатором, чем полководцем. На последнем своем посту он проявил себя скорее как стратег, чем тактик. Мир прямолинейных крупных сражений западных армий был ему довольно чужд, и поэтому князь Бетлен воздерживался возглавить такие бои, поэтому он не взял на себя руководство сражением при Удрикскірхене и в 1619 году, так же, как и в 1626 году уклонился от битвы с Валленштейном у Дрегейпаланки. Военное искусство Габора Бетлена, хотя и не достигало высот Иштвана Батори и — в противоположность ранее высказанным мнениям — не превышало воинских доблестей Иштвана Бочкай или Ракоши I Дьёрдя, все же составляет значительную и по достоинству чтимую главу истории венгерского искусства эпохи турецкого ига.

László Nagy

GÁBOR BETHLEN, DER FELDHERR

Resumee

Die geschichtliche und Kriegsgeschichtliche Literatur über die militärische Tätigkeit von Fürsten Gábor Bethlen qualifizierte seine Feldherrntätigkeit im allgemeinen auf dem Grunde, was für Resultate er mit seinen Feldzügen erreichte. Dieses Kriterium könnte aber nicht massgebend sein, da auch vorzügliche Feldherren unter ungünstigen Verhältnissen Misserfolge aufwiesen und gleichzeitig mittelmässige Feldherren bei günstigen Voraussetzungen Erfolge oftmals erreichten. Eben deshalb untersucht die Studie: was für Anforderungen wurden im XVII. J. h. einen guten Feldherrn gegenüber aufgestellt und wie vermochte Fürst Bethlen diesen Anforderungen entsprechen?

Die damaligen Daten weisen darauf, dass Bethlen die militärischen Kenntnisse, die für den jeweiligen Feldherrn unerlässlich waren, schon in seiner Jugendzeit erwarb.

In den Habsburgfeindlichen Kämpfen in Siebenbürgen des 15-jährigen Krieges emporstieg er zu einem ausgezeichneten Truppenführer, dann zur Zeit des Fürstentums von Gábor Báthori erweiterte er als Hof-Hauptkapitän, seine Kenntnisse in der Kriegsorganisation und dem Etappenwesen. Obwohl er die Kriegsführung mehr begünstigte, weisen zahlreiche Daten darauf, dass er als Fürst ein besserer Organisator war, als Feldher. Im Betätigungsfeld des letzteren zeichnete er sich vielmehr als Stratege, als Taktiker aus. Die Welt der von den westlichen Söldnerheeren gekämpften, offenen, grossen Schlachten blieben für ihn ziemlich unbekannt und strebte er daran solche Kämpfe zu führen womöglich zu vermeiden. Deshalb nahm er im 1619 die Führung des Gefechts bei Ulrichskirchen nicht an, ebenso wie im 1626 der Schlacht von Drégelypalánk. Die Kriegskunst von Gabor Bethlen, obwohl sie die des Istvan Bathoris nicht erreichte und — im Gegensatz zu den früheren Meinungen — des Fürsten Istvan Bocskai oder György Rakoczi I. nicht übertrat, gestaltet ein bedeutendes und mit Recht geschätztes Kapitel der ungarischen Kriegskunst der Epoche der Türkenherrschaft in Ungarn.